

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНІЙ ІНСТИТУТ

Кафедра «Іноземні мови»

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДО ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ
З ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ
СПРЯМУВАННЯМ)»
(ДЛЯ СТУДЕНТІВ УСІХ КУРСІВ ТА НАПРЯМІВ ПІДГОТОВКИ)
ЗА ТЕМОЮ «ГРАМАТИЧНА ПАРАДИГМА ЧАСТИН МОВИ У
ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ»
ЧАСТИНА І**

21/ -2013-02

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНІЙ ІНСТИТУТ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Директор АДІ ДВНЗ «ДонНТУ»
М. М. Чальцев
19.04.2012 р.

Кафедра «Іноземні мови»

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДО ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ
З ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ
СПРЯМУВАННЯМ)»
(ДЛЯ СТУДЕНТІВ УСІХ КУРСІВ ТА НАПРЯМІВ ПІДГОТОВКИ)
ЗА ТЕМОЮ «ГРАМАТИЧНА ПАРАДИГМА ЧАСТИН МОВИ У
ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ»
ЧАСТИНА І**

21/ -2013-02

«РЕКОМЕНДОВАНО»
Навчально-методична комісія
факультету «Автомобільні
дороги»

Протокол № від р.

«РЕКОМЕНДОВАНО»
Кафедра
«Іноземні мови»

Протокол № 1 від 12.09.2013 р.

УДК 811.111 (07)

Методичні вказівки до виконання практичних робіт з дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» (для студентів усіх курсів та напрямів підготовки) за темою «Граматична парадигма частин мови у діловому спілкуванні». Частина I [Електронний ресурс] / укладач: М. В. Борисова. – Електрон. дані – Горлівка: ДВНЗ «ДонНТУ» АДІ, 2013. – 1 електрон. опт. диск (CD-R); 12 см. – Систем. вимоги: Pentium; 32 MB RAM; WINDOWS 98/2000/NT/XP; MS Word 2000. – Назв. з титул. екрану.

У методичних вказівках розглядаються граматичні парадигми самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, дієприкметник, дієприслівник) та службових (прийменник, сполучник, частка) частин мови у професійному мовленні.

Укладач:

Борисова М. В., к.п.н.

Відповідальний за випуск:

Нікульшина Т. М., к.філол.н.,
доц.

Рецензент:

Бельмаз Я. М., д.п.н., проф.,
зав. кафедри «Практика
мовлення та інформаційні
технології», ГІМ ДВНЗ
«ДонПУ»

© Державний вищий навчальний заклад
«Донецький національний технічний університет»
Автомобільно-дорожній інститут, 2014

ЗМІСТ

ТЕМА 1. ІМЕННИК.....	4
ТЕМА 2. ПРИКМЕТНИК.....	14
ТЕМА 3. ЧИСЛІВНИК	19
ТЕМА 4. ЗАЙМЕННИК	28
ТЕМА 5. ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ.....	31
ТЕМА 6. ПРИСЛІВНИК.....	41
ТЕМА 7. ПРИЙМЕННИК	45
ТЕМА 8. СПОЛУЧНИК	50
ТЕМА 9. ЧАСТКА	53

ТЕМА 1. ІМЕННИК

Іменник – самостійна частина мови, що означає предметність і відповідає на питання *хто?, що?*.

Категорія роду іменників у ділових паперах

Рід іменників – назв професій, посад, звань – при виборі між наявними в мові формами іноді викликає труднощі. Орієнтуватися слід на такі правила:

1. Офіційні назви посад, професій, звань – іменники чоловічого роду: *професор, нотаріус, директор, секретар, завідувач*. Ці слова вживаються для позначення чоловіків і жінок: *Звільнити Петрову Н. Я. від виконання обов'язків диспетчера. Зарахувати Клименко А. М. на посаду лаборанта*.

Це пов'язано з семантичною мотивацією слів: такі посади в минулому, як правило, обіймали особи чоловічої статі.

2. Відсутні відповідники жіночого роду у всіх складних назв посад, звань: *головний бухгалтер, провідний технолог, статист-дослідник, старший викладач*. Текст набуває офіційного характеру, якщо слова, залежні від найменування посади, узгоджуються з цим найменуванням у формі чоловічого роду й тоді, коли мова йде про жінок: *Головний лікар дозволив ..., змінний інженер закінчив ...*. Проте, якщо в документі вказується прізвище жінки, яка обіймає названу посаду, то підпорядковані слова (найчастіше дієслова) вживаються у формі жіночого роду: *Нараду провела директор фірми Маслова М. І.; декан Огієнко В. М. оголосила подяку*.

4. Форми чоловічого і жіночого роду мають слова: *учитель – учителька, аспірант – аспірантка, вихованець – вихованка, дисертант – дисертантка, поет – поетеса, студент – студентка, учень – учениця, спортсмен – спортсменка*.

5. Лише жіночий рід мають слова: *покоївка, праля, домогосподарка, кастеляниша, манікюрниця, рукодільниця, друкарка* (жінка, що працює на друкарській машинці; *друкар* – працівник друкарської справи).

6. Рід іменників спільного роду *староста, суддя, голова, воєвода, сирота* визначається синтаксично: *Суддя Іванова оголосила вирок*.

7. У ділових паперах не вживаються однослівні найменування осіб за місцем проживання, роботи, статусу: *сільчани – жителі села, освітяни – працівники освіти, заводчани – заводські робітники, циркачі – артисти цирку, зв'язківці – працівники відділень зв'язку, городяни – мешканці міста*.

8. Деякі іменники мають однакову морфологічну структуру у російській та українській мовах, але відрізняються за родовою характеристикою: *учений ступінь* (*ученая степень*), *гіркий полин* (*горькая полынь*), *головний біль* (*головная боль*), *широкий степ* (*широкая степь*), *мій рукопис* (*моя рукопись*), *чужий підпис* (*чужая подпись*).

Іменники *дріб, запис, зяб, кір, Сибір, насип, собака, машинопис, напис, опис, перепис, пил, поступ, пропис, сип, криз, нежить* в українській мові також належать до чоловічого роду: *досконалий опис, хронічний нежить*, а іменник *путь* – до жіночого роду: *щасливої путі*.

Рід невідмінюваних іменників

1. Назви осіб чоловічої статі належать до чоловічого роду: *елегантний імпресаріо, люб'язний порт'є, справедливий рефері*.

2. Назви осіб жіночої статі – іменники жіночого роду: *літня мадам, серйозна фрау, струнка міс, люб'язна пані*.

3. Невідмінювані назви істот – чоловічого роду: *какаду, поні, кенгуру*.

4. Невідмінювані назви неістот – середнього роду: *тролейбусне депо, актуальне інтерв'ю, світлове табло, нове меню*.

5. Рід невідмінюваних географічних назв визначається за стрижневим словом: *Батумі* (місто), *Марокко* (країна), *Гаїті* (острів, держава).

6. Рід невідмінюваних назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд визначається за родовим поняттям: *«Верже» повідомила* (газета), *«Темпо» опублікував* (журнал), *«Мобіл ойл» заснована* (монополія).

7. Рід невідмінюваних аббревіатур відповідає роду стрижневого слова: *АЗС* (станція), *НДІ* (інститут), *ФПК* (факультет), *ПДВ* (податок).

Категорія числа іменників у ділових паперах

Граматична категорія числа іменників у ділових паперах потребує обгрунтованого вибору форм однини і множини.

За відношенням до числа іменники поділяються на 3 групи:

1) іменники, що вживаються і в однині і в множині: *протокол – протоколи, заява – заяви, пропозиція – пропозиції, директор – директори*;

2) іменники, що вживаються тільки в однині:

– назви речовин: *чорнило, пшениця, цукор, глина, цемент, вугілля*;

– збірні іменники: *сумісництво, старостат, студентство*;

– абстрактні назви: *щедрість, популярність, чесність*;

3) іменники, що вживаються тільки в множині:

- назви парних предметів: *двері, окуляри, обценьки*;
- назви, що мають матеріально-речовинне значення: *дріжджі, дрова*;
- назви сукупностей предметів: *гроші, меблі, витрати, копалини, фінанси*;
- назви ігор, процесів, відрізків часу: *шахи, канікули, оглядини*.

У ділових паперах трапляються випадки необґрунтованого вибору форми однини там, де повинні вживатися іменники у множині і навпаки.

У документах **однина вживається на позначення множини**:

1. На позначення сукупності однорідних предметів: *Зібрано цукрового буряка на площі. Увесь урожай черешні здано на консервний завод. За всіма ознаками, подорож повинна бути приємною, з першого дня пасажир тут оточений піклуванням.*

2. На позначення однакових предметів, що належать кожній особі або предмету: *Молоді спеціалісти, працівники, з якими укладено строковий трудовий договір, підлягають атестації тільки за їх згодою. Після закінчення курсів слухачам видається свідоцтво.*

3. У назвах установ і свят традиційно вживається або форма однини: *Будинок книги, День енергетика, День учителя*; або форма множини: *Будинок офіцерів, Міжнародний день студентів, День працівників легкої промисловості.*

У документах **множина вживається на позначення однини**:

1. Абстрактні іменники можуть вживатися на позначення множини, коли набувають значення конкретного вияву якості, дії, стану: *Політичні сили пропонують. У разі виявлення пустот у металі, заготовка бракується.*

2. У множині вживаються речовинні іменники, коли позначають:

- види, сорти, типи речовин: *мінеральні солі, сухі вина, машинні масла, високоякісні сталі. Виробництво тих же ДСП стримується нестачею смол*;

- вироби з цієї речовини: *Вироби із золотим та срібним посудом, з хрусталими й коштовним склом надійдуть у продаж*;

- велику кількість речовини або великий простір, зайнятий нею: *дозрівають пшениці, колосяться жита, талі води.*

3. Власні назви вживаються у множині для позначення угруповань, пов'язаних родинними стосунками: *родина Василенків, сім'я Іванчуків.*

Особливості відмінкових закінчень іменників у документах

За характером закінчень називного відмінка однини іменники в українській мові поділяються на чотири відміни.

Іменники першої відміни (чоловічого та жіночого роду із закінченням *-а, -я*) поділяються на три групи: тверду – основа закінчується твердий приголосний, крім шиплячих: *фірма, країна, робота*; м'яку – основа закінчується на м'який приголосний: *дотація, пропозиція, земля*; мішану – основа закінчується на шиплячий: *мережа, площа, біржа*. В іменниках твердої групи з основою на *г, к, х* у давальному і місцевому відмінках відбувається зміна приголосних на *з, ц, с*: *скарга – скарзі, допомога – допомозі, економіка – економіці, політика – політиці*.

В **орудному відмінку** іменники твердої групи першої відміни мають закінчення *-ою*: *перевіркою, країною*; м'якої – *-ею, -єю*: *землею, долею, статтю, пропозицією, інформацією*; мішаної – *-ею*: *біржею, мережею, площею, межею, вдачею, дачею*.

Іменники другої відміни також поділяються на тверду – з твердим приголосним основи, крім шиплячих: *план, проект, відсоток*; м'яку – з м'яким приголосним основи: *вчитель, камінь, початківець, добродій, поле, удосконалення*; і мішану – з основою на шиплячий: *гараж, вантаж, викладач, продаж* групи.

У **родовому відмінку** однини іменники другої відміни залежно від їхнього значення мають закінчення *-а, -я* або *-у, -ю*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини закінчуються тільки на *-а* (у твердій та мішаній групах), *-я* (у м'якій групі): *міста, села, плеча, прізвища, знання, знаряддя, моря, обличчя, поля*.

Іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини приймають закінчення *-а* (у твердій та мішаній групах), *-я* (у м'якій групі), коли вони означають:

а) назви осіб, власні імена та прізвища: *промовця, робітника, студента, тесляра, учителя, Андрія, Дмитра, Дорошенка, Франка*; також персоніфіковані предмети та явища: *Вітра, Ліса, Мороза* та ін.;

б) назви тварин і дерев: *ведмедя, вовка, дуба, кілка, коня, пса, ясеня*;

в) назви предметів: *гвинта, замка, малюнка, ножа, олівця, піджака, плаща, портфеля, стола* (й *стóлу*);

г) назви населених пунктів: *Воронежа, Голосієва, Житомира, Києва, Лондона, Луцька, Миргорода, Новгород, Парижа, Святошина, Тернополя, Харкова*.

Примітка. Але *-у, -ю* пишеться у складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення *-у*: *Давидового Броду, Зеленого Гаю, Красного Лиману, Кривого Рогу, Червоного Ставу, Широкого Яру* тощо;

д) інші географічні назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності *-ов, -ев (-єв), -ин (-їн)*:

Дінця, Дністра, Іртиша, Колгуєва, Орла, Остра, Пирятина, Псла, Пскова, Тетерева;

е) назви мір довжини, ваги, часу тощо: *гектара, грама, метра, місяця, процента, тижня* (але *віку, року*); назви місяців і днів тижня: *вівторка, жовтня, листопада* (але *листопаду* — назва процесу), *понеділка*; назви грошових знаків: *гроша, долара, карбованця, фунта стерлінгів, червінця*; числові назви: *десятка, мільйона, мільярда*;

є) назви машин та їх деталей: *автомобіля, дизеля, комбайна, мотора, поршня, трактора*;

ж) терміни іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини: *атома, катода, конуса, радіуса, ромба, сегмента, сектора, синуса, шків*а тощо, а також українські за походженням суфіксальні слова-терміни: *відмінка, додатка, займенника, іменника, трикутника, чисельника, числівника* тощо, але: *виду, роду*, також *синтаксису, складу, способу*.

Закінчення *-у* (у твердій і мішаній групах), *-ю* (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:

а) речовину, масу, матеріал: *азоту, асфальту, бальзаму, борщу, водню, воску, гасу, гіпсу, граніту, квасу, кваску, кисню, льоду, меду, медку, піску, пороху, сиру, спирту*, але *хліба*;

б) збірні поняття: *ансамблю, атласу, батальйону, березняка, вишняку, гаю, гурту, загалу, капіталу, каравану, каталогу, кодексу, колективу, лісу, оркестру, парку, полку, пролетаріату, рою, саду, тексту, товару, тріумвірату, хору*; сюди належать назви кущових і трав'янистих рослин: *барвінку, бузку, гороху, звіробою, молочаю, очерету, чагарнику, щавлю, ячменю* (але *вівса*), а також назви сортів плодкових дерев: *ренету, ренклову* та ін.;

в) назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *вокзалу, танку, даху, заводу, залу, замку, каналу, коридору, магазину, метрополітену, палацу, поверху, сараю, тину, універмагу, шинку*, але (переважно з наголосом на закінченні): *бліндажа, гаража, куреня, млина, хліва*; *-а (-я)* вживається також в іменниках – назвах архітектурних деталей: *карниза, еркера, портика*; обидва закінчення – *-а (-я)* та *-у (-ю)* приймають іменники: *мосту й моста, паркану й паркана, плоту й плота*;

г) назви установ, закладів, організацій: *інституту, клубу, комісаріату, комітету, університету, штабу*;

д) переважна більшість слів зі значенням місця, простору тощо: *абзацу, валу, байраку, краю, лиману, лугу, майдану, рову, світу, уривку, яру*, але: *горба, хутора* тощо, а також зменшені форми на *-к*: *ліска, майданчика, ставка, ярка*;

е) явища природи: *вихору, вогню, вітру, граду, грому, дощу, жару, землетрусу, інею, морозу, туману, урагану, холоду*;

є) назви почуттів: *болю, гніву, жалю, страху*;

ж) назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *авралу, бігу, винятку, галасу, грипу, дисонансу, догмату, екзамену, експорту, екскурсу, звуку (але, як термін, звука), ідеалу, інтересу, канону, кашлю, клопоту, колоквиуму, конфлікту, крику, лету (льоту), ляпасу, міражу, мінімуму, модусу, моменту, принципу, прогресу, процесу, реалізму, рейсу, ремонту, ритму, руху, світогляду, сорту, спорту, способу, стиду, тифу, хисту, ходу, шуму, але: ривка, стрибка, стусана*;

з) терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі: *аналізу, електролізу, імпульсу, синтезу, ферменту*, а також літературознавчі терміни: *альманаху, епосу, жанру, журналу, міфу, нарису, образу, памфлету, роману, стилю, сюжету, фейлетону* тощо;

и) назви ігор і танців: *баскетболу, вальсу, волейболу, краков'яку, танку, танцю, футболу, хокею*, але: *гопака, козака*;

і) більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): *водогону, вододілу, водопроводу, живопису, манускрипту, родоводу, рукопису, суходолу, трубопроводу*, але: *електровоза, пароплава*;

ї) переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот): *вибою, випадку, вислову, відбою, відгуку, заробітку, затору, запису, опіку, побуту, поштовху, прибутку, прикладу, проводу (дріт), усміху, успіху*;

й) назви річок, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей і т. ін.: *Амуру, Бугу, Гангу, Дону, Дунаю, Єнісею, Нілу, Рейну, Сейму; Байкалу, Мічигану, Світязю, Чаду; Алтаю, Ельбрусу, Паміру, Уралу; Кіпру, Криту, Родосу, Сахаліну; Алжиру, Афганістану, Казахстану, Єгипту, Іраку, Китаю; Донбасу, Ельзасу, Кавказу, Сибіру*.

Примітка. У ряді іменників зміна закінчення впливає на значення слова: *алмаза* (коштовний камінь) – *алмазу* (мінерал), *акта* (документ) – *акту* (дія), *апарата* (прилад) – *апарату* (установа), *блока* (у техніці) – *блоку* (об'єднання держав), *буряка* (одиничне) – *буряку* (збірне), *вала* (деталь машини) – *валу* (насип), *елементу* (абстрактне) – *елемента* (конкретне), *інструмента* (одиничне) – *інструменту* (збірне), *каменя* (одиничне) – *каменю* (збірне), *клина* (предмет) – *клин* (просторове поняття), *пояса* (предмет) – *поясу* (просторове поняття), *рахунка* (документ) – *рахунку* (дія), *терміна* (слово) – *терміну* (строк), *фактору* (чинник) – *фактора* (маклер) і т. ін.

У **давальному відмінку** однини іменники II відміни чоловічого роду можуть мати паралельні закінчення: *-ові, -еві, -єві і -у, -ю*: *директорові – директору, секретареві – секретарю, Олексієві – Олексію*.

Необхідно враховувати, що:

1. У ділових паперах перевага надається закінченням *-у, -ю*: *ректору, економісту, декану, керівнику*.

2. Для уникнення одноманітних закінчень, у документі спочатку вживається закінчення *-ові, -еві, -єві*, а тоді *-у, -ю*: *добродієві ректору, Симоненкові Василю Андрійовичу, директорові Бойку Богданові Петровичу*.

3. При використанні іменників, які мають однакові закінчення в родовому та давальному відмінках (*-у*), слід вживати в давальному відмінку закінчення *-ові, -еві, -єві*: *допомога (кого?) заводу, допомога (кому?) заводові, пропозиції відділу (кого?), побажання відділові (кому?)*.

У знахідному відмінку іменники II відміни можуть мати:

1. Закінчення родового відмінка – для істот: *викликати секретаря, повідомити директора, запросити ветерана*.

2. Закінчення називного відмінка – для неістот: *виписати журнал, підписати акт, написати лист, відремонтувати замок*.

3. У назвах предметів, періодичних видань, організацій, які походять від назв істот закінчення знахідного відмінка збігається з називним: *передплатити «Юний технік», купити «Запорожець», читати «Юний натураліст»*.

В орудному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення *-ом* – для твердої групи: *товаром, попитом, наказом, податком; -ем, -єм, -ям* – для м'якої: *покупцем, виконавцем, вчителем, краєм, врожаєм, завданням, підписанням; -ем* – для мішаної: *продажем, викладачем, плечем, дощем, ножем*.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з основою на приголосний та іменник *мати*: *якість, кількість, змінність, впливовість, осінь, сіль, притаманність, гуманність, фальш*.

У родовому та давальному відмінках однини іменники III відміни мають закінчення *-і*: *подорожі, галузі, осі, ночі, сталі, тіні, вісті*.

В орудному відмінку ці іменники мають закінчення *-ю*, до того ж:

а) якщо основа іменника закінчується одним приголосним (крім губного та *р*), то після голосного перед закінченням *-ю* цей приголосний подовжується: *подорожжю, міццю, міддю, загибеллю, сіллю*;

б) якщо основа іменника закінчується сполученням приголосних або на губний (*б, п, в, м, ф*), а також *р, ш*, то подовження не відбувається: *любов'ю, радістю, якістю, верф'ю, матір'ю, нехворощю*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду на *-а, -я* (переважно назви малих істот), що при відмінюванні набувають суфіксів *-ат, -ят, -ен*: *теля, дитя, ім'я, курча*.

У **родовому відмінку** однини вживаються форми на *-яти, -ати*: *дитяти, козеняти, теляти*; та *-ені*: *імені, племені*.

В **орудному відмінку** однини вживаються форми на *-ям, -ам* та *-ем*: *гусеням, курчам, іменем* та *ім'ям, племене* та *плем'ям*.

У ділових паперах іменники четвертої відміни вживаються рідко.

Звертаючись до кого-, чого-небудь, українці вживають іменники в **кличному відмінку**. Звертатися можна за іменем, іменем по батькові, за прізвищем, науковим, військовим та іншим званням, за назвою посади, професії тощо, використовуючи водночас і слова українського етикету: *чоловіче, жінко, свате, свахо, дідусю, хлопче, дитино, студенте*.

Іменники – власні та загальні назви – можуть мати в кличному відмінку однини закінчення *-о, -е, -є, -у, -ю*. Вибір одного із цих закінчень залежить від роду іменника та його закінчення в називному відмінку, а за умови спільного нульового закінчення – від кінцевого приголосного основи або ж характеру іменникового суфікса.

Форму із закінченням *-о* мають іменники – власні та загальні назви чоловічого та жіночого роду на *-а*: *Світлано, Миколо, старосто, журналістко*.

Примітка. Іменники на *-а*, утворені внаслідок субстантивзації пасивних дієприкметників жіночого роду, у кличному відмінку мають форму називного відмінка: *наречена, кохана*, але *хрещено* (мати).

Форму із закінченням *-е* мають:

– іменники – власні і загальні назви жіночого і чоловічого роду на *-я*, що пом'якшує попередній приголосний: *письменнице, Катрусє, Ганнусє, нене*;

– іменники жіночого роду на *-а*, перед яким виступає шиплячий: *листоноше, душе*;

– іменники – власні та загальні назви чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним основи (зокрема й основи на *-р* твердої та мішаної групи), що виступає перед нульовим закінченням або закінченням *-о*: *Альберте, Олеже, Володимире, професоре, доценте*;

– іменники – загальні назви чоловічого роду мішаної групи на *-р*: *столяре, маляре, газетяре, пісняре*.

Форму із закінченням *-є* мають:

– іменники – особові імена жіночого роду на *-я*, що виступає після голосного: *Лідіє, Софіє, Юліє*;

– загальні назви жіночого роду на *-я*, що виступає після голосного: *мріє, поезіє, надіє* (вживаються переважно у художньому стилі).

Форму із закінченням *-у* мають:

– деякі іменники чоловічого роду (переважно односкладові) з твердим кінцевим приголосним основи, що виступає перед нульовим

закінченням або закінченням *-о*: *сину, діду, тату, дядьку*;

– іменники чоловічого роду із суфіксами *-к, -ок, -ик*, що виражають здебільшого пестливе значення і суфіксами *-ник, -ач* та ін.: *хлопчику, укладачу, глядачу, розподільнику, винахіднику*;

– іменники – особові імена чоловічого роду на *-г, -х*: *Генріху, Людвігу*.

Форму із закінченням *-ю* мають:

– іменники – загальні назви жіночого роду із значенням пестливості на *-я*, що пом'якшує попередній приголосний: *бабусю, доню, матусю*;

– іменники – загальні назви чоловічого роду із значенням пестливості, що мають м'який кінцевий приголосний основи: *татусю, дідуню, дідусю, красеню*;

– іменники – пестливі особові імена жіночого і чоловічого роду на *-я*, що пом'якшує попередній приголосний: *Вітню, Ольсю, Галю*;

– іменники – загальні назви чоловічого роду на *-й*: *короваю, добродію, водію*;

– іменники – особові імена чоловічого роду з м'яким кінцевим приголосним основи (зокрема і *-й*): *Грицю, Геннадію, Василю*;

– іменники – загальні назви чоловічого роду із суфіксами *-тель, -аль, -ень, -ань, -ець*: *спасителю, вихователю, мудрецю, бійцю, знавцю* але *молодче, хлопче*;

– іменники – загальні та власні назви чоловічого роду м'якої групи на *-р*: *пекарю, друкарю, шахтарю*.

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка має як перше слово, так і друге, хоч друге слово може мати й форму називного відмінка: *добродію бригадире (бригадир), пане лейтенанте (лейтенант)*.

У звертаннях, що складаються з загальної назви та імені, форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: *брате Петре, друже Грицю, колего Степане, пані Катерино, товаришу Віталію*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди виступає у формі називного відмінка: *друже Максименко, колего Іваничук, добродійко Скирда, товаришу Гончар*.

У звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Володимире Хомичу, Галино Іллівно, Маріє Василівно, Петре Кузьмичу, Ярославє Андрійовичу*.

Правопис складних іменників

Разом пишуться:

1. Складні іменники, утворені поєднанням за допомогою сполучного звука *о, е(є)* двох або кількох основ, одна з яких – дієслівного походження: *вертоліт, лісослав, самохід, силосонавантажувач, тепловоз.*

2. Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *білокрівці, черногуз, чернозем.*

3. Складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: *верболіз, лісостеп, носоріг, трудовдень, шлакоблок* (але *людино-день*); сюди ж належать іменники, першою частиною яких є незмінний іменник іншомовного походження (тут роль сполучного звука виконує останній голосний першого іменника: *автострада, велотрек, радіокомітет*).

4. Складні іменники, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: *горицвіт, зірвиголова, перекотиполе, пройдисвіт; Перебийніс, Убийвовк* (прізвища);

5. Складні іменники, утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника *сто* – називного) та іменника: *дванадцятитонка, сторіччя, стоп'ятдесятиріччя, шестиденка.*

Примітка. У складних словах із числівником, який означає число двозначне, тризначне та ін., числівник звичайно пишеться цифрами й приєднується до другої частини слова за допомогою дефіса: *750-річчя, 16-поверховий.*

6. Складні іменники з першою частиною *пів-, напів-, полу-*: *піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука; напівавтомат, напівсон; полукіпок, полумисок.*

Примітка. Перед іменниками – власними назвами *пів-* пишеться через дефіс: *пів-Європи, пів-Києва.*

7. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *автомотогурток, світловолодікування, термодинаміка.*

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука, незалежно від того, чи в даному слові відмінюються обидва іменники, чи тільки другий.

До таких слів з обома відмінюваними частинами належать:

а) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: *купівля-продаж, розтяг-стиск;*

б) іменники, що означають спеціальність, професію: *магнітолог-астроном, лікар-еколог;*

в) іменники на позначення казкових персонажів: *Зайчик-Побігайчик, Лисичка-Сестричка*.

До слів із другою відмінюваною частиною належать:

а) іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *блок-система, дизель-мотор, крекінг-процес, Свят-вечір, стоп-кран*;

б) іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: *генерал-лейтенант, контр-адмірал, прем'єр-міністр, унтер-офіцер, член-кореспондент, штабс-капітан*;

в) іменники, що означають складні одиниці виміру: *кіловат-година, людино-день, тонно-кілометр*.

2. Складні іменники з першою складовою частиною *віце-, екс-, лейб-, максі-, міді- міні-, обер-*: *віце-президент, екс-чемпіон, лейб-медик, максі-спідниця, міні-футбол*.

3. Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вест, норд-ост*.

4. Субстантивовані словосполучення, що означають переважно назви рослин: *брат-і-сестра, люби-мене, розрив-трава, чар-зілля*.

5. Скорочені іменники, в яких наводиться початок і кінець слова: *б-ка* – бібліотека, *вид-во* – видавництво, *д-р* – доктор, *ін-т* – інститут, *л-ра* – література, *т-во* – товариство, *ф-ка* – фабрика.

6. Перша частина складного слова (яке пишеться разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою ж другою частиною: *кулько- й роликопідшипники, радіо- й телеапаратура, тепло- й гідроелектростанції*.

ТЕМА 2. ПРИКМЕТНИК

Прикметник – це частина мови, що виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який?* або *чий?*

Ступенювання прикметників

Вищий ступінь прикметників утворюється додаванням:

а) Суфікса *-іш-* або *-ш-* до основи чи до кореня звичайної форми якісного прикметника: *новіший, повніший, синіший, дешевіший, солодший*.

б) Слів *більш, менш* до звичайної форми якісного прикметника: *більш вдалий, більш глибокий, менш вередливий*.

Найвищий ступінь прикметників утворюємо додаванням:

а) Префікса *най-* до форми вищого ступеня: *найбільший, найкраща, найменше*.

б) Слів *найбільш*, *найменш* до звичайної форми якісного прикметника: *найбільш зручний*, *найбільш стійка*, *найменш приємне*.

Для посилення вживаються при формах найвищого ступеня прикметників частки *що* і *як*; пишуться вони з прикметниками разом: *щонайсильніший*, *якнайбільший*, *якнайшвидший*.

Утворюючи ступені порівняння прикметників треба пам'ятати:

– елементом просторіччя є поєднання слова *самий* з прикметниковими формами для вираження найвищого ступеня: *самий близький* (треба: *найближчий*). Вживати слово *самий* також не варто, щоб не сплутати слово *самий* з подібним щодо звукового складу словом *самий*, яке означає «один»: *На складі залишився самий тільки хліб*;

– не можна вживати слів *більш*, *менш* з формою вищого ступеня порівняння прикметника: *більш ймовірніша подія* (неправильно) – *ймовірніша подія* (правильно);

– не можна вживати залежних від ступеньованого прикметника слів без прийменників *за*, *від*, *порівняно з* та ін. або без сполучника *ніж* (*аніж*): *добріший нього* (неправильно) – *добріший за (від) нього* (правильно).

Не мають ступенів порівняння прикметники:

а) з суфіксами *-ав-*, *-яв-*: *русявий*, *чорнявий*;

б) з суфіксами *-уват-*, *-юват-*: *жовтуватий*, *синюватий*;

в) з суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*: *тоненький*, *малесенький*;

г) з префіксом *пре-*: *предобрий*, *преславний*;

г) прикметники, що називають ознаку, яка не може порівнюватися: *босий*, *кривий*, *хворий*, *вороний*.

В українській мові нормі відповідає вживання вищого ступеня порівняння з прийменником (*від*, *за*, *порівняно з*, *проти*) або із сполучником (*ніж*, *як*): *Дисципліна у класі, порівняно з минулим роком, стала кращою*. У науковому і офіційно-діловому стилі найчастіше використовуються конструкції з прийменником *порівняно з*. Конструкції з прийменниками *за* і *проти* характерні для розмовного мовлення.

Правопис складних прикметників

Разом пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *електросиловий* (електросила), *лісостеповий* (лісостеп), *м'ясозаготівельний* (м'ясозаготівля), *радіофізичний* (радіофізика), *самохідний* (самохід), *теплообмінний* (теплообмін), *чорноземний* (чорнозем).

2. Складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника: *загальноосвітній* (загальна освіта),

легкоатлетичний (легка атлетика), *мовностильовий* (мовний стиль), *народногосподарський* (народне господарство), *народнопоетичний* (народна поезія), *первіснообщинний* (первісна община), *правобережний* (правий берег), *сільськогосподарський* (сільське господарство), *східнослов'янський* (східні слов'яни).

3. Складні прикметники з другою дієслівною частиною: *волелюбний*, *деревобробний*, *карколомний*, *машинобудівний*.

Примітка. Прикметники з другою префіксальною дієслівною частиною пишуться через дефіс: *вантажно-розвантажувальний*, *контрольно-вимірювальний*.

4. Складні прикметники, в яких першим компонентом виступає прислівник: *важкохворий*, *внутрішньозаводський*, *загальнодержавний*; так само й такі, в яких другою складовою частиною є дієприкметник: *вищезгаданий*, *нижчепідписаний*, *новоутворений*, *свіжозрубаний*, але: *трохи вище зазначений* (параграф), бо є пояснювальне слово.

Примітка 1. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: *абсолютно сухий*, *діаметрально протилежний*, *попередньо миролюбний*, *різко окреслений*, *суспільно корисний*, *суспільно необхідний*, *хімічно зв'язаний*.

Примітка 2. У складних термінах прислівник – компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишемо разом із цим прикметником: *видовженотупоконічний*, *короткогрушоподібний*.

5. Складні прикметники (з двох або кількох компонентів), у яких основне смислове навантаження передається останнім прикметником, а попередні лише звужують, уточнюють його зміст. Такі прикметники, як правило, мають термінологічне значення: *вузькодіалектне* (мовне явище), *грудочеревна* (перепона), *давньоверхньонімецька* (мова), *двовуглекислий* (газ), *лінгвостилістичні* (особливості); також – *глухонімиий*, *сліпоглухонімиий*.

6. Складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами: *двадцятиповерховий*, *семиразовий*, *стодвадцятип'ятирічний*, але *125-річний*.

7. Складні прикметники, утворені з двох неоднорідних прикметників (зокрема ті, які виражають відношення родової ознаки до видової): *поперечношліфувальний* (поперечний шліфувальний верстат).

Через дефіс пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, писаних із дефісом: *віце-президентський* (віце-президент), *генерал-губернаторський* (генерал-губернатор), *дизель-моторний* (дизель-мотор), *соціал-*

демократичний (соціал-демократ), *унтер-офіцерський* (унтер-офіцер).

Примітка. В окремих випадках, коли прикметник утворюється від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставимо: *Москва-ріка* — *москворіцький*.

2. Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному: *аграрно-сировинний*, *державно-монополістичний*, *електронно-обчислювальний* тощо; між компонентами цих складних прикметників, не з'єднаними в одне слово, можна вставити сполучник *і*: *аграрний і сировинний*, *навчальний і виховний* і под.

3. Складні прикметники, в яких перша частина закінчується на *-ико* (*-іко*): *історико-культурний*, *механіко-математичний*, *політико-економічний*.

4. Складні прикметники з першою частиною *військово-*, *воєнно-*: *військово-морський*, *військово-спортивний*, *воєнно-стратегічний*.

Примітка. Складні субстантивовані прикметники *військовозобов'язаний*, *військовополонений* пишемо разом.

5. Складні прикметники, в яких перша частина не має прикметникового суфікса, але яка за змістом є однорідна з другою частиною й приєднується до неї за допомогою сполучного звука *о* або *е*: *м'ясо-вовняний*, *м'ясо-молочний*, *крохмале-патоковий*.

Примітка. Складні прикметники цього типу, що виступають як наукові нові терміни, пишемо разом: *головоногі*, *грудочеревна* (перепона).

6. Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *блакитно-синій*, *гіркувато-солоний*, *кисло-солодкий*, *молочно-білий*, *сіро-голубий*, *темно-зелений*, *червоно-зелено-синій*, але: *жовтогарячий*, *червоногарячий* (окремі кольори).

7. Складні назви проміжних сторін світу: *південно-східний*, *північно-західний*.

8. Складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами: *20-річний*, *10-поверховий*.

Особливості використання прикметників у документах

Що ж до використання прикметників у діловому стилі слід пам'ятати:

1. Перевага надається прикметникам книжного походження: *валютний*, *гарантійний*, *ідеальний*, *організаційний*, *нейтральний*, *регіональний*, *еквівалентний*, *балансовий*. Слід уникати прикметників із розмовної, емоційної лексики, стягнених та усічених форм, суфіксів

збільшеності: *безвихідне становище – безпорадне становище, роботящий – працюючий, багатючий – дуже багатий, молодії – молоді, згоден – згодний, величезний – великий, малюсінський – дуже малого розміру.*

2. У використанні ступенів порівняння окремих якісних прикметників перевага надається аналітичним формам, які утворюються за допомогою прислівників: *дуже, надто, більш, менш* та ін.: *працювितिший – дуже працюючий, завеликіший – надто великий, невдаліший – менш вдалий.*

3. Правильно узгоджувати просту форму вищого ступеня: *фірма стала набагато перспективніша – фірма стала набагато перспективнішою; стаж його роботи на підприємстві не більше чотирьох років – стаж його роботи на підприємстві не більший, ніж чотири роки.*

4. Правильно добирати до ступенів порівняння прикметників прийменники: *цього року урожай зернових набагато більший проти минулого – цього року урожай зернових набагато більший порівняно з минулим (ніж в минулому); це порушення було більш серйозним, чим попереднє – це порушення було більш серйозним, ніж попереднє.*

5. Форми вищого ступеня порівняння прикметників поєднуються із знахідним відмінком іменників та займенників за допомогою прийменника *за* або сполучника *ніж*: *ці товари дешевші за тих – ці товари дешевші, за ті (ніж ті).*

6. У формах місцевого відмінка однини чоловічого та середнього роду слід використовувати закінчення *-ому*: *на попереднім засіданні – на попередньому засіданні, на старім обладнанні – на старому обладнанні, на банківськiм рахунку – на банківському рахунку.*

7. Не використовуються у документах присвійні прикметники, вони замінюються іменниками: *директорів підпис – підпис директора, президентський указ – указ президента.* Якщо потрібне точне означення, іменник-прізвище (посада, звання) ставлять у родовому відмінку: *Петренкові пропозиції – пропозиції Петренка В. П., Клименкові зауваження – зауваження Клименка С. А.* Але усталеними є вживання присвійних прикметників: *архімедова спіраль, бертолетова сіль, карданова передача, рентгенівський апарат, штрумова система, езопівська мова, сізіфова праця.*

10. Уникати вживання прикметників, що походять від географічних назв: *криворізькі жителі – жителі м. Кривий Ріг, запорізька адреса – адреса у м. Запоріжжя, китайські товари – товари з Республіки Китай.* Але усталеними є вживання подібних прикметників, що означають географічні назви, що походять: 1) від топонімів та інших географічних назв: *Запорізька область, Харківський район, Керченська протока;* 2) від

імен, прізвищ чи псевдонімів: *Баренцове море, місто Корсунь-Шевченківський, селище Гоголеве.*

11. Прикметники узгоджуються з іменниками на означення певних професій, посад та звань жінок лише у чоловічому роді: *старша лаборантка – старший лаборант, досвідчена інженер – досвідчений інженер, професійна водій – професійний водій.*

12. Усі прикметники (у ролі означень), що вживаються у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, стоять у називному та знахідному відмінках множини і мають переважно закінчення *-і*, а не *-их*: *два нестандартні вироби, розглянути три оригінальні розробки, чотири великі контейнери.*

13. Прикметник *останній* з усіма числівниками має закінчення *-і*: *за останні шість років, останні дванадцять питань.*

14. Для визначення часу за роком треба вживати відповідні прикметники у родовому відмінку без прийменника, або ж прислівник: *у минулому році – минулого року (торік), у наступному році – наступного року, на наступному тижні – наступного тижня.*

Узгоджуючи прикметникові закінчення з іменниками, слід звертати увагу на позначення невизначеної кількості однорідних предметів, що існують у певній сукупності: *пошкоджені приладдя – пошкоджене приладдя, пошкоджені коріння – пошкоджене коріння, технічні знаряддя – технічне знаряддя.*

ТЕМА 3. ЧИСЛІВНИК

Числівник – самостійна частина мови, яка називає кількість предметів або порядок при лічбі і відповідає на питання *скільки? котрий?*

За значенням числівники поділяються на кількісні і порядкові. Кількісними називаються числівники, що означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?*

До кількісних числівників належать:

а) власне кількісні (означають кількість окремих предметів): *три, одинадцять, п'ятсот п'ять, мільйон;*

б) дробові (означають кількість частин предмета): *одна п'ята, дев'ять десятих, три мільйонних;*

в) збірні (означають кількість, сукупність предметів): *двоє, четверо, дванадцяттеро;*

г) неозначено-кількісні (означають точно не визначену кількість): *багато, кілька, кількасот.*

Відмінювання кількісних числівників

1. Числівник *один, одно (одне), одна* відмінюється так:

Відмінок	Однина		Множина
	Чол.. і сер. рід	Жіночий рід	
Називний	один, одне (одно)	одна	одні
Родовий	одного	однієї (одної)	одних
Давальний	одному	одній	одним
Знахідний	як Н. або Р.	одну	як Н. або Р.
Орудний	одним	однією (одною)	одними
Місцевий	одному (однім)	одній	одних

Примітка. У висловах *один до одного* тощо наголос у слові *одного, одному, одній* – на першому складі.

2. Інші кількісні числівники відмінюються так:

Називний	два (дві)	три	чотири
Родовий	двох	трьох	чотирьох
Давальний	двом	трьом	чотирьом
Знахідний	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Орудний	двома	трьома	чотирма
Місцевий	двох	трьох	чотирьох

Називний	п'ять	шість
Родовий	п'яти, п'ятьох	шести, шістьох
Давальний	п'яти, п'ятьом	шести, шістьом
Знахідний	п'ять або п'ятьох	шість або шістьох
Орудний	п'ятьма, п'ятьома	шістьма, шістьома
Місцевий	п'яти, п'ятьох	шести, шістьох

Називний	сім	вісім
Родовий	семи, сімох	восьми, вісьмох
Давальний	семи, сімом	восьми, вісьмом
Знахідний	сім або сімох	вісім або вісьмох
Орудний	сьома, сімома	вісьма, вісьмома
Місцевий	семи, сімох	восьми, вісьмох

3. Як *п'ять* або *шість* відмінюються числівники *дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять*.

4. Складні числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* (числівники на позначення десятків) відмінюють тільки другу (останню) частину:

Називний	п'ятдесят
Родовий	п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Давальний	п'ятдесяти, п'ятдесятьом
Знахідний	п'ятдесят або п'ятдесятьох
Орудний	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома
Місцевий	п'ятдесяти, п'ятдесятьох

5. Складні числівники *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* (числівники на позначення сотень) відмінюють обидві частини:

Називний	двісті	п'ятсот
Родовий	двохсот	п'ятисот
Давальний	двомстам	п'ятистам
Знахідний	двісті	п'ятсот
Орудний	двомастами	п'ятьмастами, п'ятьомастами
Місцевий	двохстах	п'ятистах

6. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини: з *чотирьохсот сімдесяти восьми тисяч шістсот п'ятдесяти дев'яти* (карбованців).

7. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаються з закінченням *-а*: *сорока, дев'яноста, ста*.

8. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* в непрямих відмінках мають форми *два, оба* (давня форма), *три*: *двох, двом, обох, обом, трьох, трьом*.

9. Збірний числівник *обидва (обидві)* має в непрямих відмінках такі форми: *обох, обом, обома, на обох*.

10. Збірні числівники *четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, одинадцятро* в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних числівників: *чотирьох, чотирьом, п'ятьох, п'ятьом, шістьох, шістьом*.

11. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники.

12. Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількадесят* відмінюємо як числівник *п'ять*: *кільканадцяти й кільканадцятьох, кількадесятьма й кількадесятьома*.

Особливості правопису й вимови складних числівників

1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак ніколи не пишеться: *п'ятнадцять, п'ятдесят, шістсот, дев'ятсот*.

2. Порядкові числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться одним словом, і перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *дев'яносто, сто*): *трьохсотий, двадцятип'ятитисячний, двохсотп'ятдесятимільйонний* (але *стотисячний*).

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, вісімдесятий*.

3. На початку складних слів (прикметників, іменників) перші чотири числівники мають форми *одно-, дво-, три-, чотири-* перед приголосними: *двоповерховий, чотирикутник*. Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* вживаються лише перед голосними: *двохелементний, трьохактний, чотирьохопорний*.

4. У складних числівниках від 11 до 19 наголос падає на склад *-на-*, а в числівниках від 50 до 80 – на склад *-ся*.

5. Числівник *тисяча* входить до складу іменників і прикметників у формі *тисячо-*: *тисячолітній*.

Зв'язок числівників з іменниками в ділових паперах

У ділових паперах числівники керують певними формами відмінків іменників, з якими сполучаються, або узгоджуються з ними.

1. Числівник *один* узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку: *одне запитання, одна вказівка, двадцять одне зауваження*.

2. Числівник *два* має дві форми роду: *два протоколи, дві пропозиції*.

3. Після числівників *два, три, чотири, обидва* (а також після складених числівників, останнім словом яких є *два, три, чотири*) іменники вживаються у формі називного відмінка множини: *два примірники, чотири путівки*.

Проте іменники, які в однині та множині мають різні основи (*громадянин – громадяни, селянин – селяни, друг – друзі*) поєднуються з числівником *два* у формі родового відмінка однини: *два громадянина, два селянина, два друга*.

4. Після числівника *п'ять* і наступних іменники вживаються у формі родового відмінка множини: *сім заяв, шістнадцять комп'ютерів*.

5. При числівниках *тисяча, мільйон, нуль* іменники вживаються у формі родового відмінка множини: *мільйон карбованців, тисяча гривень, нуль відсотків*.

6. З неозначено-кількісними та збірними числівниками іменники вживаються у формі родового відмінка множини: *декілька років, багато студентів, шестеро позивачів*.

7. Після дробових числівників іменники вживаються у формі родового відмінка однини: *одна ціла і п'ять десятих гектара, п'ять цілих і одна четверта грама*.

8. У мішаних дробах, що включають у себе елемент з половиною, з чвертю, характер керування визначається числівником, який виражає цілу частину: *два з половиною кілометри, шість з половиною кілометрів*.

9. Числівники *півтора, півтори* сполучаються з іменниками у формі родового відмінка однини: *півтора року, півтора місяця, півтори доби*, а числівник *півтораста* – у родовому відмінку множини: *півтораста центнерів*.

10. Порядкові числівники узгоджуються з іменниками у роді, числі й відмінку: *шосте засідання, дванадцятий день*.

У сучасній українській мові слово *другий* уживають лише як порядковий числівник і воно має значення російського прикметника *второй*. Його треба вживати лише після будь-якого порядкового числівника, щоб позначити послідовність, порядок: *перший будинок заселено у січні, другий – у березні, а інші – в травні; це був другий директор інституту*.

Слово *другий* уживають також у висловах, де мова йде про однозначно парні означення або органи: *від цього берега до другого, одним оком бачу гірше, ніж другим*.

Не слід плутати займенник *інший* (рос. *другой*) із числівником *другий*.

Російська мова

в другой раз
с другой стороны
в других случаях

Українська мова

іншим разом
з іншого боку
в інших випадках

10. У сполученнях, що позначають дату, типу *Восьме березня, Перше травня*, відмінюється тільки перша частина: *до Восьмого березня, присвячене Першому травня*.

11. При поєднанні дати зі словом *свято, день* числівник і назва місяця вживаються в родовому відмінку: *поздоровити зі святом Восьмого березня, підготуватися до дня Першого травня*. Конструкції *поздоровити зі святом Восьме березня, привітати зі святом Перше травня* належать до сфери розмовної мови.

12. Ненормативним є словосполучення *пара слів, пара хвилин*. Літературною нормою вважається *кілька слів, кілька хвилин*. Слово *пара* поєднується з іменниками, що позначають однорідні предмети як одне ціле: *пара чобіт, пара коней*; з іменниками (у множині), які позначають предмети роздрібної торгівлі: *пара яблук*; з іменниками на позначення осіб, об'єднаних спільною дією, станом, почуттям: *молода пара, пара фігуристів*.

13. Точно визначений час виражається сполученням з прийменником *о*: *о сьомій годині*; *об*: *об одинадцятій годині*.

14. Неточно визначений час виражається сполученням з прийменником *на*: *на п'яту годину*.

Дробові числівники часу передаються відповідним дробом із прийменником *на* – до половини години, з прийменником *на* або *до* – коли половина години, з прийменником *до* або *за* – коли час перейшов за половину години: *чверть на п'яту*, *пів на восьму*, *пів до восьмої*, *чверть до сьомої*, *за чверть сьома*.

15. Збірні числівники широко використовують у розмовній мові, мові художніх творів, але вони не властиві науковому й офіційно-діловому стилям.

Збірні числівники *двоє*, *троє*, *четверо*, *п'ятеро* тощо вживають:

а) з іменниками чоловічого і спільного роду, які позначають осіб чоловічої статі: *двоє школярів*, *двоє суддів*, а також із прикметниками і дієприкметниками, що набули функцій таких іменників: *двоє приїжджих*, *троє чергових*.

Примітка. Відповідно до літературної норми збірні числівники надають висловленню зниженого стилістичного відтінку, тому їх не рекомендовано вживати з іменниками, що називають осіб високого суспільного становища, наприклад, *академік*, *генерал*, *маршал*, *президент*, *професор* тощо. Із такими іменниками слід уживати кількісні числівники: *у зборах узяли участь чотири академіки*;

б) з іменниками чоловічого роду, що позначають назви тварин і птахів: *двоє коней*, *двоє орлів*;

в) з іменниками, що мають лише форму множини: *двоє вил*, *троє окулярів*, *двоє санчат*, *двоє дитячих ясел*, *двоє воріт*, *четверо ножиць*;

г) з іменниками діти, малята, хлоп'ята, дівчата, особи: *двоє хлоп'ят*, *п'ятеро осіб*, *троє дівчат*, *четверо малят*;

д) з особовими займенниками: *нас сьогодні четверо*, *їх було п'ятеро*;

е) з іменниками середнього роду, що є назвами малят і предметів: *четверо курчат*, *семеро качат*, *шестеро поросят*, *двоє пальт*, *четверо вікон*, *троє відер*;

ж) з назвами парних предметів: *троє черевиків*, *четверо рукавиць*, *двоє панчів*, *двоє крил*, *двоє чобіт*;

з) у значенні іменників: *двоє прийшли*, *троє працювали*.

У словосполуках із іменниками чоловічого та жіночого роду – назвами неживих предметів та з іменниками, що є назвами осіб жіночої статі, збірні числівники використовувати не можна, а слід уживати лише кількісні: *дві доярки*, *три столи*, *дві ноги*.

Після збірних числівників *двоє*, *троє*, *четверо*, *п'ятеро* і більше іменник стоїть у родовому відмінку множини: *двоє програмістів*, *четверо*

електронників.

Це правило поширюється також на іменники, у яких відрізняються основи форм однини та множини, та іменники IV відміни: *двоє громадян, троє людей, четверо дівчат.*

Числівник *обоє* найчастіше означає чоловіка і жінку.

Узгодження присудка з підметом

1. Якщо підмет має у своєму складі числівник, який закінчується на одиницю (21, 141, 1991 та ін.), присудок при такому підметі ставиться у формі однини (смісловне узгодження у множині робить текст розмовним).

2. Якщо числівник у підметі закінчується на 2, 3, 4, то присудок ставиться у множині. Однина тут можлива тільки тоді, коли повідомлення фіксує той чи інший факт як підсумок або коли повідомленню надається безособового характеру: *Було переведено три працівники.* Такі конструкції в ділових паперах цілком доречні.

3. При підметах типу *п'ять чоловік, сто п'ятнадцять тонн, сімнадцять агрегатів* присудок може стояти як в однині, так і в множині. Однина підкреслює внутрішню нерозчленованість, цілісність; вона надає висловленню безособового характеру, виділяє загальний підсумковий результат; вона може позначати пасивність предметів. При позначенні великої кількості предметів теж обирається форма однини.

4. Підмети зі словами *більшість, меншість, ряд, частина, багато, кілька* вимагають від присудка форми однини. Відступ від цього правила можливий лише за наявності однорідних членів, дієприкметникових зворотів або підрядних речень, які узгоджуються з підметом у множині. Наприклад: *Більшість абітурієнтів, які успішно склали вступні іспити, будуть зараховані на стипендію й забезпечені гуртожитком.* Порівняйте це речення без підрядного: *Більшість абітурієнтів буде зарахована на стипендію й забезпечена гуртожитком.*

5. При підметі, вираженому займенником *хто*, присудок звичайно ставиться у формі однини: *Усі, хто не пройшов реєстрації, повинні з'явитися.* При підметі, вираженому займенниками *ніхто, ніщо, дехто*, присудок теж ставиться в однині: *Дехто з присутніх на зборах участі у голосуванні не брав.*

Якщо до складу підмета входить прикладка, виражена іменником іншого, ніж підмет, роду, присудок узгоджується в роді з підметом, а не з прикладкою (не завжди буває легко встановити, де в словосполученнях типу *вагон-лабораторія, катер-торпедоносець, вагон-майстерня* прикладка; вважається, що прикладкою є поняття вужче, видове, а підметом – ширше, родове поняття з двох наявних): *Журнал-реклама*

відкрив новий етап у розвитку рекламної продукції. Виставка-продаж відбулася. Школа-інтернат відкрита.

6. Коли підмет виражений символічною назвою, присудок повинен узгоджуватись із загальною назвою при цій умовній, символічній. Для ділового стилю нетиповим є написання: *«Прогрес» завоював перехідний вимпел тресту*; тут мало б бути *Об'єднання «Прогрес» завоювало...*

7. Присудок ставиться в однині ще в таких випадках:

- при наявності протиставних сполучників між однорідними підметами (*не ... а, не лише ... а й*);
- при наявності тематичної близькості однорідних підметів;
- при наявності повторюваних перед однорідними підметами слів *весь, кожний, ніякий*;
- при перерахуванні, особливо в тих випадках, коли висловленню надається підкреслено безособового характеру (*у продажу є ...*);
- зі словами *частина, кількість, ряд, число* та ін., що мають при собі означення (*значна частина, велика кількість, цілий ряд, деяка кількість*) і об'єднують однорідні підмети (*значна частина станків і механізмів*), присудок узгоджується в однині (*значна частина врожаю жита і пшениці була відправлена*).

Правила запису цифрової інформації в документах

У ділових паперах доводиться мати справу зі значною кількістю числових назв. Вони вимагають спеціального оформлення. При складанні документів слід враховувати такі правила запису цифрової інформації:

1. Прості кількісні числівники, які називають однозначне число (без вказівки на одиниці виміру), записується словом, а не цифрою: *сім'я у складі трьох осіб, студентів повинно бути не більше чотирьох, між трьома фірмами укладено договір.*

2. Простий числівник на позначення часових меж записується словом: *за два місяці до закінчення терміну дії контракту, випробування повинні тривати два-чотири місяці.*

3. Якщо простий числівник супроводжується найменуванням одиниць виміру, він записується цифрою: *продано 10 центнерів цукру, відведена ділянка розміром 40 га.*

4. Складні й складені числівники записуються цифрами, крім таких випадків, коли ними починається речення: *На заняттях були присутні 25 студентів. Двадцять п'ять студентів були присутні на заняттях.*

5. Цілі числа, які виражаються кількома знаками, прийнято записувати, розбиваючи їх на класи за допомогою пропусків. Місце пропусків залежить від системи обчислення (при десятковій – кожен четвертий знак: *50 000 т – 50 тис. т., 976 000 – 976 тис.*

6. Порядковий числівник, що передається арабськими цифрами, вводиться в текст з відмінковими закінченнями. Нарощення повинно складатися з однієї літери, коли закінчення має: два голосних: з *9-ї ранку*; голосний та приголосний: *на початку 80-х років*; голосний та й: *6-й поверх*; або з двох літер, коли закінчення має приголосний і голосний: *2-га редакція*.

До римських цифр літери не дописують: *I квартал, на V етапі, з XVI сторіччя*.

При перерахуванні кількох порядкових числівників відмінкове закінчення ставиться лише один раз (*вироби 3, 4 і 5-го сортів, працівники 1, 2, 3-го цехів*).

7. Складні слова, перша частина яких – цифрове позначення, можуть писатися в документації комбіновано: *40-процентний – 40 %*.

8. Грошова сума записується спочатку цифрами, а в дужках – словами: в розмірі *35 500 (тридцять п'ять тисяч п'ятсот) грн*.

9. Навчальні й фінансові роки мають такий зразок запису: *у 1998/99 навчальному році*.

10. Запис дати в документах має такий зразок: *01.09.2000, 1 вересня 2000 року, перше вересня двохтисячного року*.

11. У діловому стилі приблизна кількість відтворюється дуже обмеженою кількістю зворотів: *понад, до, над, більше, менше: до вересня 2001 р.*

12. Широко вживаються дробові числівники, але в усному мовленні вони мають таку відтворюваність:

а) якщо ціла величина або чисельник позначається числами *два, три, чотири*, то ціла величина і знаменник матимуть закінчення *-і*: *2 3/7 – дві цілі три сьомі*;

б) якщо ціла величина або чисельник позначаються іншими числами, то ціла величина і знаменник матимуть закінчення *-их*: *15 6/7 – п'ятнадцять цілих шість сьомих*.

15. Якщо після числових значень стоїть позначення одиниці виміру, то числове значення завжди записують цифрами, позначення одиниці розташовують в одному рядку із числовим значенням величини (цілим або дробовим) без перенесення на наступний рядок. Між числом і позначенням одиниці залишають проміжок: *2 кВт; 1500 м; 20 °С; 5 %; 423,06 м; 2,85 кг; 12,3 Ом*.

Винятки становлять позначення у формі єдиного спеціального знака – надрядкового індексу, перед яким проміжок не залишають: *20°; 40"*.

Позначення одиниць не повинні змінюватися у множині. Після них крапку не ставлять, крім випадків, коли цього вимагає пунктуація (наприкінці речення);

16. Якщо в тексті наводять інтервал числових значень або групу

числових значень в однакових одиницях, то цю одиницю слід зазначати лише після останньої цифри: *від 100,0 до 100,1 кг; 100,0 – 100,1 кг; 100,0 ... 100,1 кг; 5; 6.1; 7 м; 2 × 3 × 9 мм.*

17. Для запису великих цифр використовують також змішаний спосіб, коли назви великих розрядів, що за походженням є іменниками, записують літерами й скорочено: *473 тис.; 5 млн; 12 млрд* (утім, ці іменники – частини числівників можна писати й повністю). Такий змішаний спосіб не лише допомагає скорочувати запис великих чисел, а й значно полегшує зорове сприйняття тексту.

Згідно із ДСТУ 3582-97 скорочення слів *млн* та *млрд* подають без крапки, а скорочення слова *тис.* – з крапкою;

18. У текстах, де наводять багато цифрових даних, що означають кошти, слово *гривень*, як правило, пишуть скорочено *грн*, крім випадків, коли це слово стоїть у кінці абзацу. Суми грошей більше однієї тисячі в текстах рекомендовано писати так: *5 тис. грн або 5 тис. гривень; 1,5 млн грн або 1,5 млн гривень; 2,5 млрд грн або 2,5 млрд гривень.*

Згідно із ДСТУ 3582-97 скорочення слова *грн* подають без крапки.

19. Порядкові номери з'їздів, сесій пишуть або словами, або римськими цифрами (а не арабськими): *Другий з'їзд, II з'їзд.*

ТЕМА 4. ЗАЙМЕННИК

Займенник – повнозначна частина мови, яка вказує на предмети (*він, ти, щось, що-небудь*), ознаки (*той, цей, такий, всякий*), кількість (*скільки, стільки*), але не називає їх.

Вживання особових займенників у документах

1. Займенник *я* вживається тільки в особових паперах і в деяких видах документів (автобіографії, дорученні, розписці, пояснювальній записці).

2. У розпорядчих документах займенник *я* обминається. Ці документи розпочинаються дієсловами у першій особі однини: *Пропоную Наказую ...*

3. Займенник *я* в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилі замінюється авторським *ми*. Така заміна необхідна також, коли є потреба пом'якшити категоричність висловленого: *Ми дійшли таких висновків.*

4. Займенники третьої особи (*він, вона воно, вони*) в орудному відмінку мають *н* і вживаються без прийменника: *задоволений ними, керувати нею.*

5. Після прийменників, що вимагають давального відмінка (*завдяки, всупереч, наперекір, назустріч, вслід, на противагу*), займенники вживаються без *н*: *завдяки їм, назустріч їй, всупереч йому*.

6. Займенники *він, воно* у місцевому відмінку мають варіант *на ньому* (а не *на нім*).

7. Слід уникати двозначності, що може виникнути при співвіднесеності займенників *він, вона, вони* з будь-яким із слів: *Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою продукції вашої фірми. Вона (реклама? фірма? продукція?) справила на нас приємне враження – Ми дуже вдячні за можливість ознайомитися з рекламою виробів (товарів) Вашої фірми. Вони справили на нас приємне враження*.

8. Вживаючи особові займенники, слід уникати їх нагромадження: *Він збирається вступити до університету. Він давно вже вирішив стати економістом*.

9. Займенник *ми* у переважній більшості документів, які пишуться від імені установи, підприємства, організації, пропускається. Наприклад, ділові листи часто починаються словами у першій особі множини: *Просимо Надсилаємо* Паралельно вживається форма третьої особи однини: *Дирекція просить Завод надсилає*

10. Займенник *Ви* вживається в усному й писемному мовленні для підкреслення поваги, пошани, ввічливості. У документах пишеться з великої літери (заявах, запрошеннях, службових листах).

11. Для показу суворого об'єктивного викладу, категоричної вимоги, займенник *Вам* опускається: *Надсилаємо Вам для ознайомлення – Надсилаємо для ознайомлення*. Для пом'якшення категоричності вимоги, використання займенника *Ви* є доречним: *пропоную з'явитися – пропоную Вам з'явитися, прошу уточнити – прошу Вас уточнити*.

12. Дійова особа в реченні, виражена особовим займенником, повинна стояти у називному відмінку, а не в орудному: *мною запроваджено – я запровадив, нами запропоновано – ми запропонували*.

Присвійні займенники в документах

1. Присвійні прикметники в родовому і давальному відмінках мають форми: *мого, твого, свого, моєму, твоєму, своєму*. Форми *мойого, твогого, мойому, твому* властиві розмовному стилю.

2. Присвійні займенники в місцевому відмінку мають тільки нормативні форми: *на моєму; на твоєму, на їхньому, на вашому*.

3. Для уникнення зайвого паралелізму у діловому мовленні вживається присвійний займенник *їхній*, а не *їх* (від *вони*): *надійшли їхні пропозиції*.

4. Не слід зловживати займенником *свій*, бо він, як правило, дублює вже наявне в тексті слово: *Він своїми руками відремонтував свою машину – Він власноруч відремонтував особисту машину.*

5. Уникати двозначності при використанні присвійного займенника *свій*: *Директор попросив присутніх прокоментувати свої (директора? присутніх?) пропозиції. – Директор запропонував присутнім прокоментувати їхні пропозиції.*

Вживання означальних, вказівних, питальних, неозначених займенників у ділових паперах

1. У давальному і місцевому відмінках однини слід використовувати нормативні форми займенників: *сі продукти – ці продукти, цієї домовленості – цієї домовленості, казна-який звіт – невідомо який звіт, котрогось із присутніх – декого з присутніх, тая нарада – та нарада, абичим завершили – невідомо чим завершили, тії розробки – тієї розробки.* Перші приклади є розмовними, діалектними.

2. Правильно використовувати близькі, але не тотожні за значенням займенники *кожний, всякий, будь-який*: *Думаю, зможу відповісти на будь-яке (кожне, всяке) запитання. Але: Кожний відповідає за відведену ділянку роботи. Нас влаштовує будь-який квиток.*

3. На означення особи перевага надається вживанню займенника *який (-а, -і)*, а на означення предметів, дій, явищ – *що*: *інженера-конструктора, який проживає ...; контракт, що був підписаний*

4. Слід дотримуватися варіювання у використанні питальних займенників: *Звичайно ухвали складаються із вступної частини, в якій зазначається стан питання, що розглядається, і розпорядчої, яка містить перелік заходів із зазначенням термінів виконання.*

5. Двозначність виникає, якщо вказівний займенник *це* відноситься до двох явищ: *Директор звільнив Бойка з обійманої посади і призначив на його місце Остапенка. Це рішення (звільнити? призначити?) не схвалюють у колективі.*

6. Слово *окремий* іноді вживається замість неозначеного займенника *деякий (окремі підприємства, окремі товариші)*. Не слід забувати, що основне значення слова *окремий* – це «незалежний»; бувають випадки, коли це значення виходить на перший план, тоді текст документу стає двозначним: *пан Петренко В. М. виконував окремі завдання (незалежні від завдань, що їх одержала група? деякі завдання з тих, що їх одержала група?).* Такої двозначності слід уникати.

7. Російські займенники *любой, другой* є омонімами в українській мові до прикметника *любий* і числівника *другий*. Міжмовна омонімія є

причиною вживання слів *любий* і *другий* у невластивому їм значенні. Отже, слід розрізняти відповідники у двох мовах:

<i>Російська мова</i>	<i>Українська мова</i>
любой	будь-який (займенник)
дорогой, любимый	любий (прикметник)
другой	інший (займенник)
второй	другий (числівник)

Правопис займенників

Прийменники із займенниками пишуться окремо: *до нас, у мене, з ким-небудь, ні до кого*.

У прийменникових сполуках прийменник ставиться між часткою і займенником, розділяючи їх. Частка, прийменник і займенник у таких випадках пишуться окремо: *де в чому, ні до кого, ні з ким, будь з ким, хтозна до кого, казна на чому*.

Неозначені займенники, утворені від питально-відносних за допомоги префіксів (часток) *аби-, ані-, де-, -сь*, пишуться разом: *абихто, аніщо, деякий, чийсь*.

Неозначені займенники, утворені від питально-відносних за допомоги префіксів (часток) *будь-, хтозна-, казна-* пишуться через дефіс: *будь-хто, хтозна-чий, казна-чим*, та часткою-суфіксом *-небудь*: *хто-небудь*.

Частка *ні* з заперечними займенниками пишеться разом: *ніхто, ніякий, нікотрий, ніскільки*.

Частка *не* з усіма займенниками пишеться окремо (за винятком *неабиякий, неабихто, неабищо*).

ТЕМА 5. ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

Дієслово – самостійна частина мови, яка означає дію і виражає це значення за допомогою граматичних категорій виду, стану, способу, часу й особи, а також в окремих формах – роду й числа (*люблять природу, дорожчає швидко*).

Особливості використання дієслівних форм у ділових паперах

У систему дієслова входять так форми:

а) неозначена форма (інфінітив): *прочитати, затвердити, сплатити*;

б) форми у дійсному, умовному та наказовому способах: *підписав, передплатимо, підписав би, передплатив би, підпиши, передплати;*

в) безособові форми на *-но, -то*: *підписано, передплачено, відкрито;*

г) дієприкметник: *підписаний, передплачений, відкритий;*

г) дієприслівник: *підписуючи, передплачуючи, відкриваючи.*

Усі дієслівні форми мають доконаний (що зробити?) або недоконаний (що робити?) вид, є перехідними (вживаються із іменником у знахідному відмінку без прийменника: *читати книгу*) чи неперехідними (*сидіти під деревом*).

Що ж до використання зазначених форм та граматичних категорій дієслів у документах слід враховувати такі особливості:

1. У документах використовуються тільки книжні дієслова та їх форми: *накопичувати, активізувати, працювати, заохочувати, преміювати.*

2. В офіційно-діловому стилі інфінітив вживається із закінченням *-ти*: *здійснювати, виконувати, рахувати, фінансувати, забезпечувати, вдосконалювати.* Закінчення *-ть* вживається в усному мовленні.

3. Дієслова теперішнього часу для зазначення позачасовості вживаються в I особі множини або III однини: *ми виплачуємо, фірма пропонує, база реалізує, дирекція звертається.*

4. Дієслова теперішнього часу вживаються на позначення майбутнього, коли підкреслюється обов'язковість виконання дії: *нарада керівників розпочинається о 10 годині, конференція розпочинає свою роботу, завтра вирішуємо питання.*

5. Дієслово *бути* в усіх особах однини і множини вживається у формі *є*. Іноді, під впливом російської мови, замість форми *є* у ролі зв'язки використовуються особові форми дієслова *являтися*: *Підприємство являється юридичною особою.* Така заміна є порушенням норми. В українській мові дієслово *являтися* вживається зі значенням «з'являтися, примарюватися, снитися».

6. Дієслова III особи однини та I особи множини мають повну форму: *зазначає, повідомляє, доручає, розуміємо, пропонуємо, реалізуємо.*

7. Дієслова доконаного виду утворюють просту форму майбутнього часу: *профінансуємо, сплатимо, переглянемо.*

Доконаний вид у ділових паперах твориться за рахунок префіксації: *завізувати, запроектувати, сконструювати.*

8. Дієслова недоконаного виду мають просту і складену форми майбутнього часу. Для ділового стилю характерні складені форми: *працюватимемо – будемо працювати, контролюватимуть – будуть контролювати, забезпечуватиметься – буде забезпечуватись.*

9. У ділових паперах форми наказового способу передаються описовими лексичними засобами: *потрібно виконати, необхідно подати, бажано переглянути, мусите сплатити.*

10. У ролі наказового способу може виступати інфінітив, що виражає категоричність розпорядження: *Усім бригадирам до 6 жовтня провести нараду робітників.*

11. Форми II особи однини, I та II особи множини дозволяють уникати форми *давайте* у наказовому способі: *давайте проголосуємо – проголосуймо, давайте побажаємо – побажаймо, давайте почнемо – пропоную почати.*

12. У ділових паперах слід уникати форм умовного способу: *фірма змогла б виконати замовлення, якби ... – фірма виконає замовлення, якщо*

13. Стилiстично розрiзняються форми з суфiксами *-ува (-юва)* i *-а (-я)*: *витискувати i витискати, витягувати i витягати, доповнювати i доповняти, замiнювати i замiняти, затрачувати i затрачати.* Першi варiанти використовуються в офiцiйно-дiловому та науковому стилях, другi – частiше використовуються у розмовному i художньому стилях.

14. Помилковим є вживання слова *пробачитися* у першій особі. Не слід говорити *пробачаюсь*. Краще вжити дієслово у другій особі: *пробачте, прошу пробачення, вибачте, прошу вибачення.*

15. Чергування постфіксів *-ся, -сь* у дієсловах теперішнього, минулого й давноминулого часу підпорядковано правилам милозвучності. Перед наступним приголосним слід уживати форми на *-ся*: *ознайомлюся з документацією.* Перед голосним слід уживати форми на *-сь*: *двері відчинились одразу.*

Вживання безособових конструкцій на *-но, -то*

В українській мові для позначання дії, яка не передбачає точного означення її виконавця, уживають безособові конструкції з віддієприкметниковими формами на *-но, -то*, які використовують у діловому стилі від XIV ст. і які становлять національну специфіку української мови: *Нове рішення вироблено згідно з обставинами.*

Безособові конструкції на *-но, -то* керують іменником у знахідному відмінку без прийменника: *вироблено (що?) новий підхід (нове рішення, нову методу).*

Уживаючи безособові конструкції, автори часто-густо допускають помилку, уводячи в речення виконавця дії у формі іменника чи займенника в орудному відмінку. Не можна писати *Комісією вироблено нове рішення згідно з обставинами*, бо в цьому реченні є виконавець дії – *комісія*, причому це слово стоїть у орудному відмінку. Тому наведена конструкція є помилковою, її необхідно перебудувати так: *Комісія виробила нове рішення згідно з обставинами*.

В орудному відмінку може стояти іменник (займенник), що означає знаряддя дії. Правильно писати *Лист написано олівцем*, бо *олівець* – це знаряддя дії, але неправильно *Лист написано хлопцем* (у цьому прикладі треба вжити активну конструкцію *Хлопець написав листа*).

Отже, безособову форму дієслова на *-но*, *-то* можна вживати лише у реченнях, де явно не зазначено виконавця дії.

Форми на *-но*, *-то* надають реченню певного відтінку минулості і доконаності. Тому їх зазвичай уживають без допоміжного дієслова *було*: *одержано результати, проведено дослід, машину випробувано, якість гарантовано*. Конструкції з допоміжним словом *було* вживають зрідка, коли підкреслюють, що одна минула дія відбулася перед іншою минулою дією: *деталь було нагріто у печі, а потім занурено у воду*. У вислові *книгу буде написано* підкреслено, що дія обов'язково відбудеться і завершиться в майбутньому (доконаність дії в майбутньому). Між висловами *якість гарантовано* та *якість гарантуємо* є певна стилістична різниця: перший вислів підкреслює, що вже (у минулому) хтось ужив заходів, щоб забезпечити якість, а в другому підкреслено, що необхідні заходи ми продовжуємо вживати ще й зараз.

Активні та пасивні дієслівні конструкції

Книжному стилю російської мови притаманно широко вживати три компонентні пасивні конструкції, утворені дієсловом недоконаного виду пасивного стану на *-ся*: *сообщения распространяются средствами массовой информации; нашим коллективом выполняется ответственное задание; нами проводились многочисленные исследования; оппоненты назначаются Ученым советом; эта проблема рассматривалась многими учеными* тощо. Для всіх цих речень характерно, що іменник (займенник) у формі орудного відмінка (*средствами, коллективом, нами, советом, учеными*) позначає активного виконавця дії, а об'єкт дії (*сообщения, задание, оппоненты, проблема*) подано іменником у називному відмінку, тобто виконавець дії стає додатком, а об'єкт дії – підметом. Граматично присудок описує дію підмета, спрямовану на додаток, а для того, щоб показати протилежний напрямок дії, у наведених реченнях вжито зворотну форму дієслова-присудка.

В українському реченні виконавець дії – це підмет, об'єкт дії – додаток, а присудок описує дію підмета на додаток, і його, як правило, подають дієсловом 3-ї особи однини або множини.

Отже, для наведених російських речень українські відповідники будуть такі: *Засоби масової інформації розповсюджують повідомлення. Наш колектив виконує відповідальне завдання. Ми проводили численні дослідження. Опонентів призначає Вчена рада або Учена рада призначає опонентів. Ця проблема цікавила багатьох учених або Багато вчених вивчало цю проблему.*

Аналогічно не слід уживати зворотні дієслова у підрядних реченнях: *Компьютер, характеризующийся малыми размерами. – Комп'ютер, якого характеризують невеликі розміри або Комп'ютер, для якого характерні невеликі розміри. Исследование, осуществляемое экспертом. – Дослідження, що його проводить експерт.*

З наведених рекомендацій не слід робити хибний висновок, ніби зворотних дієслів на –ся треба взагалі уникати.

Зворотні дієслова слід уживати в таких реченнях, коли:

а) дія спрямована на самого суб'єкта дії: *голитися, митися, одягатися;*

б) дія є взаємо-звотною: *листуватися, змагатися, обніматися, миритися;*

в) дію особа виконує в своїх інтересах: *будуватися, пакуватися;*

г) дія називає типові ознаки самого суб'єкта: *собака кусається, папір рветься, скло б'ється.*

Крім зворотних дієслів на –ся, є ще група безособових дієслів: *не спиться, не лежиться, не хочеться, не віриться.* Такі дієслова мають лише форму третьої особи однини.

Виходячи з вище викладеного, фраза: *Вітер швидко змінюється* – цілком правильна, бо підмет вітер є водночас суб'єктом і об'єктом дії. А речення: *Двері відчиняються водієм* – ненормативне (хіба що «пхнули» водія і так відчинили двері). Інша річ, коли форму орудного відмінка має назва предмета, за допомогою якого виконують дію. Тому фраза *Двері відчиняються оцим ключем* відповідає нормі, бо ключ – знаряддя дії, за допомогою якого двері може відчинити неназвана в реченні особа (суб'єкт дії). Хоча, на думку науковців, краще цю думку висловити так: *Двері відчиняють оцим ключем.*

Отже, залежно від характеру дії слід уживати різні конструкції: *Он изменяется (деформируется, нагревается) кем-то, чем-то. – Його змінює (деформує, нагріває) хтось, щось (пасивна дія). Он изменяется (деформируется, нагревается) где-то (при каких-то условиях). – Він змінюється (деформується, нагрівається) десь (за певних умов) (неперехідна дія).*

У навчальних, науково-технічних та офіційно-ділових текстах часто зловживають пасивними конструкціями з дієсловами на *–ся*, у яких об'єкт, на який спрямована дія, подано у формі називного відмінка, а назви суб'єкта дії немає, наприклад, *формула береться в дужки, видання друкувалися, якість гарантується*.

У цих конструкціях природніше вживати особові форми дієслова: *В конце предложения ставится точка. – Наприкінці речення ставлять крапку або Наприкінці речення ставимо крапку. Большая буква пишется в следующих случаях. – Велику літеру пишуть у таких випадках або Велику літеру пишемо у таких випадках. Машина испытывается в лаборатории. – Машину випробовують у лабораторії*.

Конструкції з дієсловами у формі третьої особи множини (*ставлять, пишуть, випробовують*) надають реченню більш загального (безособового) відтінку, тоді як форму першої особи краще вживати у навчально-методичній літературі, бо вони підкреслюють спільність дій викладача (інструктора) й учня (студента, слухача).

Особливості керування дієслів

Переважає більшість дієслів як в російській, так і в українській мові, керують іменниками в якомусь певному відмінку та вимагають певних прийменників, але відмінки керованих іменників та прийменники при аналогічних російських і українських дієсловах не завжди збігаються: *благодарить кого – дякувати кому, болей чем – хворіти на що, думать о чем – думати про що, заботиться о чем – піклуватися про що, изменить кому – зрадити кого, наносит что – завдавати чого, нуждаются в чем – потребувати чого, обучать чему – навчати чого, обучаться чему – навчатися чого, подготовиться к чему – підготуватися до чого, подражать кому – наслідувати кого, предупредить что – запобігати чому, предупредить о чем – попереджувати про що, приобретать что – набувати чого, причинить что – завдати чого, снабжать чем – постачати що, стремясь к чему – прагнути до чого, употребляют что – уживати і вживати чого, учить что – учити і вчити чого, учиться чему – учитися і вчитися чого*.

Творення і вживання дієприкметників

Дієприкметник – це особлива форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією: *вражающий, доведений*.

За відношенням до стану дієприкметники поділяються на активні та пасивні.

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета за його ж дією: *замерзлий, пересохлий, намоклий, зарослий*.

Запам'ятайте!

1. Активних дієприкметників на *-ший, -вший* в українській мові немає: рос. *сделавший; прибывший; бывший; уснувший*; укр. *той, що зробив; прибулець; колишній; заснулий*.

2. Активні дієприкметники теперішнього часу на *-учий (-ючий)* не характерні для сучасної української літературної мови і є маловживаними. Вони утворюються не від усіх дієслів і дуже рідко керують залежними словами. Трапляються в науковій термінології (*випускаюча кафедра, описуючий пристрій, узагальнюючий виступ, дестабілізуючі чинники*), у художніх творах (*синіючи далі*).

В українській мові збереглися лише деякі давні дієприкметники теперішнього часу на *-учий (-ючий), ачий (-ячий)*, що перетворилися вже на якісні прикметники, тобто виражають постійну ознаку предмета, причому здебільшого в інтенсивному вияві. Це – *співучий* (співучий народ), *живучий* (живуча істота), *родючий* (родючий ґрунт), *палючий* (палюче сонце), *кусючий* (кусюча муха), *лежачий* (лежачий камінь), *ходячий* (ходячий анекдот), *зрячий* (зряча людина), *терплячий* (терплячий чоловік) та ін.

Серед термінів, що мають паралельно з варіантом на *-учий (-ючий)* інші форми словотворення, слід вибирати останні, тобто не *знеболюючий*, а *знеболювальний*; не *дезінфікуючий*, а *дезінфекційний*; не *деформуючий*, а *деформівний*.

Замість активних дієприкметників слід уживати:

1) прикметники з суфіксами *-льн-, -н-* (*окружаючий – навколишній; измеряющий – вимірjuвальний; тормозящий – гальмівний*);

2) іменники (*выступающий – промовець; поступающий – вступник; трудящийся – трудівник*);

3) підрядні означальні речення (*заболевший – той, що захворів; инженер, работающий над проектом – інженер, який працює над проектом*);

4) дієприслівникові звороти (*выступающие депутаты призывали – виступаючи, депутати закликали*).

Вибір такого засобу залежить насамперед від суті позначуваного поняття, а також від значення іменника, з яким він поєднується.

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, яка зумовлена дією іншого предмета: *розроблені препарати, проведений експеримент*.

Пасивні дієприкметники в українській мові мають форму минулого часу і творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів:

-н: *написаний, обговорюваний* (від написати, обговорювати);

-ен (-єн): розбуджений, подвоєний (від розбудити, подвоїти);

-т: збитий, розвинутий (від збити, розвинути).

При утворенні пасивних дієприкметників із суфіксом *-ен* відбуваються такі чергування:

г, з – ж: постригти – пострижений, знизити – знижений;

д – дж: полагодити – полагоджений;

с – ш: покосити – покошений;

т – ч: розтратити – розтрачений;

к – ч: посікти – посічений;

с – д: перевести – переведений;

з, д – ж, дж: наїздити – наїжджений;

с, т – ш, ч (щ): почистити – почищений;

б – бл: зробити – зроблений;

п – пл: втопити – втоплений;

в – вл: позбавити – позбавлений;

м – мл: засоромити – засоромлений;

ф – фл: розграфити – розграфлений.

Запам'ятайте!

1. В українській мові в суфіксах пасивних дієприкметників не подвоюють літеру *н* (*данный – даний; окруженный – оточений; сделанный – зроблений*).

2. У суфіксах пасивних дієприкметників ніколи не пишуть літеру *и* (*і*), а тільки *е* (*є*): *загоїти – загоєний, заспокоїти – заспокоєний*.

3. Дієприкметники з часткою *-ся* в українській мові не утворюють.

4. Пасивних дієприкметників на *-мий* в українській мові немає: *значимий, незабываемый, незаменимый, называемый – значущий, незабутній, незамінний, якого називають*.

Пасивні дієприкметники властиві українській мові, але вони частіше виступають у ролі означення: *листочки зів'ялі*.

Творення і вживання дієприслівників

Дієприслівник – це особлива форма дієслова, яка вказує на додаткову дію: *вражаючи, доводячи*.

Дієприслівники недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів *-учи(-ючи), -ачи(-ячи)*: *працюючи, виконуючи, фінансуючи*. Дієприслівники доконаного виду утворюються за допомогою суфіксів *-вши(-вши)*: *перевіривши, виконавши, зробивши, започаткувавши*.

Дієприслівникові звороти в документах повинні стояти на початку речення: *Враховуючи ситуацію, що склалася на цей момент... .*

Помилки при використанні дієприслівникових зворотів

При використанні дієприслівникових зворотів трапляються помилки. Найчастіше такі помилки зустрічаються:

– у безособових реченнях, коли додаток виражений формою давального відмінка: *Повернувшись додому, мені захотілося відпочити* (неправильно). – *Повернувшись додому, я захотів відпочити. Коли я повернувся додому, мені захотілося відпочити* (правильно).

– у пасивних конструкціях, коли суб'єкт дії присудка і суб'єкт дії дієприслівника не збігаються: *Завдання виконано правильно, вивчивши теоретичний матеріал* (неправильно). – *Завдання виконано правильно після вивчення теоретичного матеріалу. Завдання ми виконали правильно, вивчивши теоретичний матеріал* (правильно).

– коли в ролі однорідних поєднуються дієприслівниковий зворот і підрядне речення: *Екскурси в минуле, які часом сягають вражаючої емоційної сили, стаючи похмурым символом фашизму* (неправильно). – *Екскурси в минуле, які часом сягають вражаючої емоційної сили, стають похмурым символом фашизму. Екскурси в минуле часом сягають вражаючої емоційної сили, стаючи похмурым символом фашизму* (правильно).

– коли дієслово-присудок і дієприслівник мають різних діячів: *Перебуваючи в різних куточках планети, співробітництво між ними продовжувалося* (неправильно). – *Перебуваючи за кордоном, вони продовжували співробітництво. Співробітництво між ними продовжувалося і тоді, коли вони перебували за кордоном* (правильно).

Розщеплення присудка

Розщеплені присудки (*надати допомогу, здобути перемогу* – замість *допомогти, перемогти*) у діловому тексті стають стандартизованими (а часом і універсальними) засобами висловлення, тому вони потребують особливої до себе уваги.

Причини розщеплення присудків у діловому стилі:

1. Не всі словосполучення «дієслово + іменник», часто вживані в ділових текстах, мають дієслівний (однослівний) відповідник. Так, немає однослівного відповідника у словосполученнях *здійснити (провести) захід, встановити порядок, виявити увагу, дати (випустити) брак*.

2. Навіть при наявності дієслівного відповідника словосполучення «дієслово + іменник» може не збігатися з ним за значенням: *проводити, провести змагання – змагатися; надавати, надати допомогу – допомогти*.

3. У розщеплених присудках допоміжне дієслово не просто вказує

на факт дії, воно ще може виражати деякі додаткові смислові відтінки: *давати – надавати, вести – проводити*.

4. До складу розщепленого присудка часто входить віддієслівний іменник – термін, який точно кваліфікує певне явище (цього не може зробити звичайне загальноживане слово): *наїхати* (загальноживане дієслово) і *зробити наїзд* (наїзд – юридичне найменування певного типу правопорушень); *вести переговори – домовлятися* та ін.

5. До складу словосполучення «дієслово + іменник» можна ввести ще одно або кілька означень: *надати* (*грошову, матеріальну, технічну* та ін.) *допомогу, вести* (*дипломатичні, торговельні, попередні* та ін.) *переговори*. Якщо в таких словосполученнях провести заміну, то вона виявляється не завжди можливою і доречною: *допомогти матеріально* – так сказати можна; *допомогти технічно* – не можна.

Очевидним є те, що у розщепленого присудка є цілий ряд переваг: здатність передавати точні термінологічні значення, створювати потрібний офіційний, без домішки «розмовності», колорит висловлення; не останнє значення мають і традиції ділового стилю.

Однак не скрізь і не завжди вживання розщепленого присудка буває виправданим і доречним, часто це «данина традиції». Не завжди розщеплені присудки вживаються точно: не враховується та обставина, що допоміжні дієслова можуть сполучатися не з усіма віддієслівними іменниками: *питання можна ставити, порушувати, висувати, але не піднімати, загострювати; допускатися (припускатися) можна помилки, суперечності, недоречності, але не браку, поломок, розкрадання*.

Серед розщеплених присудків трапляються і беззмістовні, порожні словосполучення (*забезпечувати покращення, відбувається зростання, організувати використання, проявити пошану* тощо).

Навчальні та наукові праці рясніють такими висловами: *вести* (а також *здійснювати, проводити, реалізовувати* тощо) *вимірювання* (*випробування, гартування, дослідження, зміцнення, нагрівання, прикладення сил, розтягання* тощо), які майже витіснили з ужитку правильне і стисле *вимірювати, випробувати, гартувати, дослідити, зміцнювати, нагрівати, прикладати, розтягати*.

Радимо замість розщеплених присудків, що не становлять усталених дієслівно-іменникових сполук, уживати дієслова.

Там, де в російській діловій та фаховій мові вживають мовні конструкції типу «дієслово + віддієслівний іменник», в українській мові часто-густо існує дієслово, яке влучно передає те саме значення: *выполняют вычисления – обчислювати; выполняют моделирование – моделювати; занимаются анализом – аналізувати; занимаются исследованием – досліджувати; имеют место – бути; имеют применение – застосовуватися; находится в нерешительности – вагатися;*

находиться в ожидании кого, чего – чекати кого, чого, на кого, що; находится в противоречии с чем – суперечити чому; обеспечивать безопасность – убезпечувати; осуществляют гармонизацию – гармонізувати; осуществляют контроль – контролювати; осуществляют тестирование – тестувати; потеряют сознание – знепритомніти; привести к улучшению – полішити; привести к ухудшению – погіршити; прийти в негодность – зіпсуватися; прийти к убеждению – переконатися; приходит в упадок – занепадати; провести работу по – попрацювати над; проводит опрос – опитувати; работать учителем – учителювати.

Підкреслимо, що в розмовній російській мові переваги теж надають дієсловам: *я приготовила обед, я убираю квартиру*, а не канцеляризмам: *я завершила приготовление обеда, я осуществляю уборку квартиры*.

У багатьох випадках замість російських конструкцій з віддієслівними іменниками доцільно використовувати українські дієприслівникові звороти: *Тут мы видим вымирание отдельных видов животных без сохранения потомства. – Бачимо, що вимирають окремі тваринні види, не залишаючи нащадків*.

Науковому стилю української мови відповідає вживання дієприслівникових зворотів чи підрядних речень замість багатьох російських применникових конструкцій з віддієслівними іменниками: *без вычисления – не обчисливши (не обчислюючи), для пояснения – щоб з'ясувати, для обеспечения – щоб забезпечити, для описания – щоб описати, для доказательства – щоб довести, за неимением (из-за отсутствия) данных – не мавши (не маючи) даних, по получении – одержавши, по подписании – підписавши, по рассмотрении – розглянувши, по истечении срока – коли закінчився термін, по окончании – закінчивши, по ознакомлении – ознайомившись, после измерения – вимірявши, при использовании – користуючись, при исследовании – досліджуючи, при описании – описуючи, при определении – визначаючи, при наличии – коли (якщо) є, при отсутствии – коли (якщо) немає, при необходимости – коли (якщо) треба, при произношении – вимовляючи, путем укрепления опоры – зміцнивши підпору, с прекращением нагревания – припинивши нагрівати.*

ТЕМА 6. ПРИСЛІВНИК

Прислівник – невідмінювана частина мови, що передає ознаку дії чи стану, ступінь чи міру вияву іншої ознаки: *добре працює, по-весняному тепло, летять угору*.

За значенням прислівники поділяються на два розряди: означальні та обставинні. *Обставинні* – прислівники, що означають часові та просторові обставини дії, їх причину та мету: *поїхав учора, дзвенить угорі, прийшов додому*.

Означальні – прислівники, що виражають якісні ознаки дії або стану, означають кількісний вияв, ступінь чи міру вияву ознаки: *спокійно відпочивати, швидко працював, міцно спить, утричі більша вага, занадто повільно говорить*. Означальні прислівники утворюють ступені порівняння. Вищий і найвищий ступені означальних прислівників творяться так само, як і ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь утворюється за допомогою суфіксів *-ше-* або *-іше-* (*довго – довше, тепло – тепліше*), а також суплетивно (*гарно – краще, погано – гірше*) або аналітичним способом (*вдало – менш вдало, ясно – більш ясно*). Найвищий ступінь твориться за допомогою частки *най*, що додається до форми вищого ступеня (*весело – веселіше, найвеселіше; дорого – дорожче, найдорожче*) або аналітичним способом (*вдало – найменш вдало*).

У реченні прислівники виступають у ролі різних обставин.

Правопис складних прислівників

Разом пишуться:

1. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *віднині, відтепер, донині, дотепер, забагато, задовго, занадто, набагато, навечно, надалі, надовго, утричі, якнайкраще*.

Примітка. Від подібних прислівників слід відрізнити сполучення прийменників із незмінюваними словами, вживаними в значенні іменників. Такі сполучення пишуться окремо: *від сьогодні, до завтра, на завтра, на потім, за багато, на багато* (пор.: *забагато гуляєш і за багато років уперше приїхав, стало набагато легше й зал на багато місць*), *на добраніч, на ура*.

2. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *безвісти, безперестанку, вбік, ввечері, вволю, вголос, вгорі, вдень, взимку, взнаки, відразу, вкрай, вкупі, влад, влітку, внизу, вночі, восени, вперед, впереміж, впереміш, вплав, впоперек, впору, враз, вранці, врешті, врівень, врозліт, врозсип, врозтіч, вряд, всередині, вслід, всмак, вищерт, доверху, довіку, довкола, доволі, догори, додолу, додому, до купи, донизу, дотла, доценту, заміж, замужем, заочі, запанібрата, запівніч, зараз, заразом, засвітла, збоку, зверху, звіку, згори, здуру, ззаду, зісподу, знизу, зозла, зокола, зразу, зранку, зрання, зрештою, зроду, зсередини, набік, набір, наверх, наверху, навесні, навиворіт, навиліт, навідліг, навідріз, навік, навіки, навіч, нагору (але *на-гора*), надвечір, надворі, надголодь, надзелень, надмір, надміру, назад, назахват, наздогад,*

назустріч, наостанок, наостанку, напам'ять, наперебій, напереваги, наперед, наперекір, напереріз, напівдорозі, напоказ, наполовину, напихваті, напочатку, наприклад, напровесні, напролом, нараз, нарешті, нарівні, нарозхват, на силу, наскоком, наспіх, насторожі, наяву, обік, обіч, одвіку, опівдні, опівночі, підряд, поблизу, поверх, повік, поволі, позаду, поночі, поруч, поряд, посередині, почасти, скраю, спереду, спочатку, убік, убрід, увечері, увіч, уголос, угорі, удень, узимку, ознаки, украй, укупі, улад, улітку, униз, унизу, уночі, уперед.

3. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з коротким (нечленим) прикметником: *віддавна, востаннє, вручну, догола, допізна, завидна, замолоду, заново, звисока, згарячу, злегка, зліва, знову, зрідка, напевне, нарівні, нарізно, нашвидку, помалу, помаленьку, потихеньку, сповна, спроста.*

4. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдвоє, втроє, вчетверо, вперше, вдруге, втретє, надвоє, натроє, начетверо, удвох, утрьох, учотирьох, водно, заодно, поодинці, спершу.*

5. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з займенником: *внічию, втім, навіщо, нащо, передусім, почім, почому, але: до чого, за віщо, за що та ін. в ролі додатків.*

6. Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників із будь-якою частиною мови: *вдосвіта, вповодж, завбільшки, завглибки, завдовжки, завтовшки, завчасу, завширшки, знадвору, навздогін, навзнак, навкидьки, навколо, навкруги, навкулачки, навмисне, навпаки, навприсядки, навпростець, навряд, навскач, навскіс, навстіж, навтікача, наосліп, наготові, позавчора, позаторік, попідтинню, спідлоба.*

7. Складні прислівники, утворені з кількох основ (із прийменником чи без нього): *босоніж, ліворуч, мимоволі, мимоїздом, мимохідь, мимохіть, насамперед, натщесерце (на порожній шлунок), нашвидкуруч, обабіч, обіруч, очевидно, повсякчас, праворуч, привселюдно, самохіть, стрімголов, тимчасово, чимдуж, чимраз.*

8. Складні прислівники, утворені сполученням часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* із будь-якою частиною мови: *абикуди, абияк, аніскільки, анітрохи, аніяк; дедалі, деінде, деколи, декуди; чимало; щовечора, щогодини, щодалі, щоденно, щодня, щодуху, щомісяця, щомога, щонайбільше, щонайдовше, щонайдужче, щонайкраще, щонайменше, щонайширше, щоночі, щоправда, щораз, щоразу, щороку, щосили, щохвилини (але: дарма що, поки що, тільки що, хіба що, чи що); якомога.*

Увага. Слід відрізнати прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників тощо, коли останні зберігають у реченні свої функції як окремі частини мови, отже, і пишуться окремо.

Він повернув убік і Ударив у бік.

Спочатку це не було ясно і З початку розмови вони зрозуміли вашу думку.

Прочитай віри напам'ять і На пам'ять він подарував мені книжку.

Всередині щось дуже заболіло і Це правило шукай у середині розділу.

Хлопці домовилися йти всі вкупі до міста і У купі піску гралися діти.

Зауважую вам востаннє і Вони постукали в останнє вікно.

Ми чуємо це вперше й Зайдемо в перше село.

Втім, я не заперечую й У тім спектаклі виступав і я.

У нас чимало досягнень і Чи мало вам допомагали?

Нащо було починати справу? і На що ви натякаєте?

Ми теж виступали на зборах і Він говорив те ж, що і я.

Якось уже воно буде і Як ось і Марко на поріг.

Окремо пишуться:

1. Прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення й граматичну форму, особливо коли між прийменником і керованим ним іменником можливе означення до цього іменника (прикметник, займенник, числівник): *без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, в затишку, в міру, в нагороду, в обмін, в обріз, в позикку, в цілості, до вподоби, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиця, до міри, до обіду, до останку, до пари, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до решти, до сих пір, до смаку, до смерті, до снаги, до сьогодні, за кордон, за кордоном, за рахунок, за світла, з болю, з-за кордону, з краю в край, з переляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на весну (але навесні), на вибір, на видноті, на відмінно, на віку, на голову, на диво, на дозвіллі, на жаль, на зло, на зразок, на льоту, на мить, на ніщо, на поруки, на прощання, на радість, на radoщах, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на сміх, на совість, на сором, на ходу, на щастя, над силу, не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, уві сні, у поміч, у стократ, через силу, як слід, як треба.*

2. Словосполуки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка – числівників) та одного або двох прийменників: *від ранку до вечора, день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, час від часу.*

3. Словосполуки, які в реченні виконують функції прислівника та складаються з узгоджуваного прийменника (числівника, займенника) й дальшого іменника: *другого дня, таким чином, темної ночі, тим разом,*

тим часом і т. ін.

4. Прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого (середнього) роду: *в основному, в цілому*.

5. Прислівники, утворені сполученням прийменника *по* зі збірним числівником: *по двоє, по троє, по четверо* тощо.

Через дефіс пишуться:

1. Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника *по* та закінчення *-ому* або *(-к)и*: *по-батьківському, по-бойовому, по-братньому, по-господарському, по-іншому, по-козацькому, по-нашому, по-своєму, по-сусідському, по-українському, по-християнському; по-батьківськи, по-братерськи, по-господарськи, по-людськи, по-сусідськи, по-українськи*; також *по-латині*.

Примітка. У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, що пишуться через дефіс, дефіс ставиться тільки після **по-**: *по-соціалдемократичному*.

2. Складні прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: *по-перше, по-друге, по-третє*.

3. Неозначені складні прислівники з частками *будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-*: *аби-то, будь-де, будь-коли, будь-куди, де-небудь, десь-то, казна-де, казна-коли, коли-будь, коли-небудь, куди-будь, куди-небудь, так-то, хтозна-як, як-небудь*.

4. Складні прислівники, утворені з двох прислівників: *вряди-годи, десь-інде, десь-інколи, сяк-так* та ін.

5. Складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними: *будь-що-будь, вічна-віч, всього-на-всього, далеко-далеко, де-не-де, коли-не-коли, ледве-ледве, ось-ось, пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, як-не-як*.

ТЕМА 7. ПРИЙМЕННИК

Прийменник – це службова частина мови, яка уточнює граматичне значення іменника і виражає зв'язки між словами в реченні: *по, над, перед, у зв'язку, незважаючи на*. Прийменники вказують на місце, час, причину, мету дії.

Сфера вживання прийменників у діловій мові необмежена. Виражаючи смислові відношення між словами не самотійно, а спільно з відмінковими закінченнями іменника або займенника, прийменник утворює прийменниково-відмінкову конструкцію: *занепокоєні з приводу дій, у відповідності до, у залежності від*. Часто прийменниково-

відмінкові форми синонімічні безприйменниково-відмінковим: *занепокоєні діями, відповідно до, залежно від.*

У діловому мовленні традиційно закріплені значення прийменників для передачі різних відношень:

1) просторових – *в(у), на, з, від, над, перед, вздовж, при, до, край, біля, поза, крізь, навпроти: на підприємстві, при фірмі, до керівництва;*

2) часових – *за, з, у, до, о, об, через, над, під час, після: за звітний період (за весь час), у звітний період (протягом часу, за який звітують), о восьмій годині, під час перевірки, через тиждень, у зазначений термін;*

3) причинових – *від, через, з, за, у зв'язку, в силу, з нагоди, завдяки, всупереч, внаслідок: у силу обставин, з нагоди ювілею, через хворобу, за умови, у зв'язку з відсутністю, всупереч розпорядженню;*

4) мети – *для, на, про, заради, щодо, задля: на випадок, ради успіху, щодо покращання, для місцевих потреб, на місцеві потреби;*

5) допустовості – *при, всупереч, окрім, незважаючи на, відповідно до: всупереч правил, окрім роботи, незважаючи на попередження, при нагоді.*

У більшості випадків вибір прийменника визначається традицією: *у вихідні дні, на цьому тижні, звертаємося з пропозицією, надсилаємо на адресу.*

Правила використання прийменників у діловому стилі

Грамотність речень документа значною мірою залежить від правильно вибраного прийменника, який пов'язує слова у словосполучення.

Виділяють такі особливості функціонування прийменника у офіційно-діловому мовленні:

1. У більшості випадків вибір прийменника визначається мовною традицією, наприклад: *їхати у Крим – їхати на Кавказ; відпочивати у санаторії – відпочивати на туристичній базі.*

Прийменник *завдяки* вживається з давальним відмінком: *завдяки ректору, завдяки зусиллям колективу* (у значенні *дякуючи*). Коли йдеться про причини, вживається прийменник *через*: *через хворобу, через різні обставини, через неврожай.*

Прийменник *всупереч* вживається лише з давальним відмінком: *всупереч розпорядженню, всупереч вимогам, всупереч прогнозам, всупереч старанням.* Вживання з родовим відмінком – ненормативне.

Прийменник *проти* у діловому мовленні вживається із значенням «порівнюючи з чимось»: *Збільшити обсяг виробництва у два рази проти 1996 року.* Якщо ж у реченні один з порівнюваних компонентів стоїть у вищому ступені, тоді прийменник *проти* не вживається: *Ярових посіяно на*

20 га більше проти (треба ніж, чим) озимих. Кількість населення м. Запоріжжя зростає в два рази проти 1930 року.

Прийменники *з, до, після* вживаються з родовим відмінком: *з ініціативи, підготуватися до іспиту, прагнути до покращення результатів, після проведення.*

Прийменники *згідно з, за* вимагають орудного відмінка: *працювати за сумісництвом, виконувати за розпорядженням, згідно з законом.*

2. Вживаючи прийменники, важливо вказувати їх стилістичну характеристику. Так, прийменники *внаслідок, у зв'язку з, згідно з, відповідно до, у справі, у питанні, по лінії*, властиві діловому мовленню. Прийменники *проміж, побіч, насупроти, попри* функціонують у розмовному мовленні.

3. Поширеною помилкою є вживання прийменникових конструкцій замість безприйменникових і навпаки: *оплатити за проїзд* (замість *оплатити проїзд*), *не поступатися за красою* (замість *не поступатися красою*), *зрікатися від ідеалів* (замість *зрікатися ідеалів*), *відступатися ідеалів* (замість *відступатися від ідеалів*), *приурочувати відкриттю* (замість *приурочувати до відкриття*) тощо.

4. Іноді в прийменникових конструкціях іменник ставиться у неправильному відмінку. Найчастіше порушується характер керування при прийменниках, що вимагають давального відмінка: *всупереч проблем* (замість *всупереч проблемам*), *завдяки опитування* (замість *завдяки опитуванню*), *всупереч рішень* (замість *всупереч рішенням*), *згідно плану* (замість *згідно з планом*), *відповідно з інструкцією* (замість *відповідно до інструкції*). Треба пам'ятати, що місцевий відмінок ніколи не вживається без прийменника: *стоїть при дорозі, піднімається по драбині, встає о шостій годині.*

5. Недоліком є нагромадження у вузькому контексті однакових прийменників: *На наступному тижні на честь свята на сценах театрів, на відкритих майданчиках, на Центральному стадіоні відбудуться найрізноманітніші заходи, на які ми запрошуємо киян і гостей столиці.*

6. Пропуск прийменника може спричинити двозначність тексту: *лист організації* – від організації, чи до організації?

7. В усному діловому мовленні є тенденція скорочувати деякі прийменникові словосполучення: замість *на засіданні бюро, на зборах правління* та ін. замінюються *на бюро, на правлінні*. Використання останніх у мові документів небажане і недоречне.

8. У діловому стилі української мови є ряд словосполучень дієслівного типу, де заміна прийменників неможлива: *витрати на, відрахування на, винагорода за, покладатися на, у відповідності з, відповідно до, у зв'язку з, згідно з, на додаток до, залежно від, виходячи з, у відповідь на, винагорода за.*

9. Недоліком є неправильне використання форм похідних прийменників: *на протязі* (замість *протягом*), *не дивлячись* (замість *незважаючи*).

10. Як засіб створення милозвучності використовується в українській мові чергування прийменників *у – в, з – із – зі* (зо).

Досить численними є порушення норм уживання похідних прийменників сучасної української літературної мови: передавання їх кальками відповідних похідних прийменників російської мови, використання їх з неправильними формами іменників.

Прийменник *по* в українській мові поєднується лише:

1. У складних прислівниках з іншими частинами мови: а) з іменниками: *по можливості, по суті*; б) з прикметниками: *по-господарськи, по-дружньому, по-українськи*; в) із займенниками: *по-нашому, по-своєму*; г) із числівниками: *по троє, один по одному, по-друге*.

2. З іменниками у місцевому відмінку і вживається:

а) зі значенням мети: *послали по інструктора, вирушили по матеріал, пішли по хліб, пішли по воду*; б) зі значенням місця чи напрямку дії та її поширення: *трансляція по телебаченню, наказ по фірмі, розпорядження по відділу, черговий по вокзалу*.

3. З прикметниками: *по чайній ложці, по зеленій поверхні*.

4. З числівниками: *отримати по десять балів, по дві пропозиції*.

В інших випадках слід використовувати прийменники *на, за, з, із, до, для, від, під, у (в), як, через, щодо* тощо або безприйменникові конструкції: *називать по имени – називати на ім'я, по требованию – на вимогу, по собственному желанию – за власним бажанням, по семейным обстоятельствам – за сімейних обставин, по специальности – за фахом, по совместительству – за сумісництвом, комиссия по вопросам – комісія з питань, лекция по – лекція з, с апреля по июнь – з квітня до червня, комиссия по расследованию – комісія для розслідування, действуют по обстоятельствам – діяти залежно від обставин, задание не по силам – завдання не під силу, уехать по делам – поїхати у справі, по болезни – через хворобу, по негодности (списать) – як непридатне (списати), расходы по – витрати щодо, мероприятия по улучшению – заходи щодо (для) поліпшення, оценит по достоинству – належно оцінити, Комитет по иностранным делам – Комітет іноземних справ, план по обслуживанию – план обслуговування, по возможности скорее – якомога швидше, по факсу – факсом*.

Російські словосполучення з **прийменником *в*** українською мовою передаються за допомогою прийменників *на, до, з, за, про, при, як, о* та ін. або ж безприйменниковими конструкціями: *в адрес – на адресу, в виду (иметь) – на увазі (мати), в должность (вступать) – на посаду (ставити), в защиту – на захист, в знак уважения – на знак поваги, в*

нашу пользу – на нашу користь, в известность (поставить) – до відома (довести), в состав – до складу, в пример (поставить) – за приклад (поставити), в получении расписался – про одержання розписався, в случае неуплаты – при несплаті, в порядке исключения – як виняток, в семь – о сьомій, в одиннадцать – об одинадцятій, в дальнейшем – надалі, в зависимости – залежно від, в последнее время – останнім часом, в течении дня – протягом дня, стремится к – прагнути до, предупредить о – попереджувати про.

Порушення синтаксичної норми також виникає через невмотивоване вживання **прийменника при**.

Цей прийменник уживається часто паралельно з іншими прийменниками: біля, коло, край, поруч. Наприклад, для по значення близькості до конкретного місця: *при виході – коло виходу – біля виходу, край дороги, поруч мене*. А на позначення епохи, періоду, часу, протягом якого відбувається дія, паралельно з прийменниками *за, під час*: *за царювання Романових – під час царювання Романових*.

Лише з прийменником *при* можливі конструкції:

а) на передавання значення приналежності, певних стосунків до кого-, чого-небудь: *При університеті працює дослідна станція;*

б) на зазначення чого-небудь у будь-кого, будь-чого або присутність когось будь-де: *Був при повній свідомості. Сьогодні я при зброї;*

в) на вказування певних обставин або супутніх умов, за яких щось відбувається: *Роздивитися при світлі сірника. При нульовій температурі випав сніг. При швидкості вітру 20 км/год.*

Значно ширший обсяг значень прийменника *при* в російській мові спричиняє автоматичне помилкове перенесення його до подібних українських конструкцій: *при исполнении служебных обязанностей – під час виконання службових обов'язків, при нагрузке – під час навантаження (із навантаженням), при первом появлении – (як) тільки з'явиться, при жизни (был) малоизвестен – за життя (був) маловідомий, при условиях – за умов, при анализе событий – аналізуючи події, при обработке данных – коли опрацьовуються дані, при опасности – у разі небезпеки, при наличии – за наявності, при соблюдении (этих) правил – за умов дотримання (цих) правил.*

Правопис складних прийменників

Разом пишуться:

а) Складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді – трьох) прийменників із будь-якою частиною мови: *внаслідок (унаслідок), впродовж (упродовж), замість, навколо, напередодні, наприкінці, щодо*.

б) Складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *задля, заради, навпроти, окрім, поза, поміж, понад, поперед, посеред, проміж*.

Через дефіс пишуться складні прийменники з початковими *з-, із-*: *з-за (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-побіч, з-посеред, з-проміж*.

Окремо пишуться прийменникові сполуки *у(в) разі, під кінець, під час, що ж до*.

ТЕМА 8. СПОЛУЧНИК

Сполучник – це службова частина мови, яка служить для поєднання членів речення, частин складного речення й окремих речень у тексті: *Якщо, скажімо, хочуть комусь висловити приємне побажання, неодмінно згадують відоме прислів'я: будь високий, як верба, а багатий, як земля.*

За значенням сполучники бувають:

1. Сурядні – для з'єднання однорідних членів або рівноправних речень: єднальні: *і, й, та* (у значенні *і*), *також, ні ... ні, як ... так і, не тільки ... а й*; протиставні: *а, але, та* (у значенні *але*), *зате, проте, однак, все ж*; розділові: *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, чи то ... чи то*.

2. Підрядні – для приєднання підрядних речень до головного: порівняльні: *як, що, мов, немов, немовби, неначе, наче, ніби, нібито*; часові: *як, перед тим як, після того як, тим часом як, як тільки, щойно*; причинові: *бо, тому що, через те що, оскільки*; мети: *щоб, для того щоб, задля того щоб, аби*; умовні: *якщо, якби, коли б*; допустові: *хоч (хоча), хай, нехай, незважаючи на те що*; наслідковий: *так що*.

Правопис сполучників

Разом пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, аніж, втім, зате, мовби, начебто, немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, ніби, нібито, ніж, отже, отож, притому, причім, причому, проте, тобто, щоб, якби, якщо*; також слова: *абощо, тощо*.

Увага. Сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо*, які пишуться разом, треба відрізняти від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками *за, про* та частками *би, як* окремо. Так, сполучники *зате, проте* можна замінити одним із протиставних сполучників *а, але, однак*, тоді як прийменники *за, про* та вказівний займенник *те* такій заміні не підлягають: *Хоч не застав Івана дома, зате пройшовся*; *але: За те*

оповідання його похвалили.

Сполучник *щоб* легко відрізнити від займенника *що* з часткою *б*, оскільки на займенник *що* виразно падає наголос: *Сказав, щоб усі прийшли*; але: *Що б ви сказали, калі б я не приїхав?*

Сполучники *якби*, *якщо* можна відрізнити від однозвучного з ними прислівника *як* із часткою *би* та займенника *що* за допомогою контексту, бо на прислівник *як* завжди падає логічний наголос: *Якби тут був мій товариш!*; але: *Як би краще виконати завдання!*

Окремо пишуться:

1. Сполучники з частками *б*, *би*, *ж*, *же*: *або ж*, *адже ж*, *але ж*, *а як же*, *бо ж*, *коли б*, *коли б то*, *отже ж*, *хоча б*, *хоч би*.

2. Складені сполучники: *дарма що*, *для того щоб*, *замість того щоб*, *з тим щоб*, *з того часу як*, *незважаючи (невважаючи) на те що*, *після того як*, *при цьому*, *та й*, *так що*, *тимчасом як*, *тому що*, *у міру того як*, *через те що й* под.

Через дефіс пишуться сполучники *отож-то*, *тим-то*, *тільки-но*, *тому-то*.

Нове використання деяких сполучників в українській мові

Прослідковуючи за функціонуванням сурядних і підрядних сполучників у науковому та інших стилях української мови, можна помітити нові особливості їхнього використання з початку 90-х рр. ХХ ст.

1. Сполучники *проте* – *однак*. Порівнюючи функціонування цих протиставних сполучників, варто відзначити, що дедалі активніше в науковому стилі вживають органічніший для української мови сполучник *проте* й обмежено – сполучник *однак*. Це можна пояснити намаганням дистанціюватися від спільнозвучного сполучника російської мови *однако*. Ця тенденція характерна як для наукового, так й для інших стилів: *Паралельне вживання цих термінів є виправданим, адже питомі еквіваленти точно відтворюють семантику термінів з міжнародними компонентами, проте варто уникати напівкальок*.

2. Сполучники *чи* – *або*. Загальна тенденція до урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів зумовлює надання переваги розділовому сполучнику *чи*, обмежуючи використання розділового сполучника *або*: *Серед важких із погляду української мови сполучень приголосних простежено тенденцію до їх спрощення чи розбивання за допомогою вставних голосних*.

3. Сполучники *не тільки ... а й*, *не тільки ... але й*; *не лише ... а й*, *не лише ... але й*. Серед сурядних градаційних сполучників, що вказують на перехід дії або стану через певну межу в бік посилення чи послаблення, найбільш уживаними є *не тільки ... а й*, *не тільки ... але й* та *не лише ... а*

й, не лише ... але й. Проте їхнє використання дещо помінялося: сьогодні перевагу надають тим сполучникам, які більш властиві українській мові – *не лише ... а й, не лише ... але й: Актуальність теми зумовлена потребою не лише дослідити особливості окремих терміносистем, а й досягнути термінологію як цілісність.*

4. *Сполучники не стільки ... скільки, не так ... як.* Градаційний сполучник *не стільки ... скільки* є буквральним перекладом російського *не сталько ... сколько*, тому останнім часом дедалі активніше використовують його український аналог *не так... як*: *У дослідженні ми звертали увагу не так на природу й мовну сутність цих одиниць, як на особливості їхнього функціонування в українській мові.*

5. *Сполучники зважаючи на те що, з огляду на те що.* Їх часто використовують для вираження причинових семантико-синтаксичних відношень: *Зважаючи на те що активний розвиток науки і техніки зумовлює постійний пошук назв для нових понять, проблема синонімів та варіантності й надалі залишається актуальною.*

6. *Сполучники попри те що, незважаючи на те що.* Сполучник *попри те що* почав активніше вживатися в наукових текстах: *Попри те що це питання розглядало багато дослідників, воно залишається актуальним.* Іноді замість цих допустових сполучників уживають ненормативний сполучник *не дивлячись на те що* – кальку російського *несмотря на то что*.

7. *Сполучники у той час як, тоді як.* В українських наукових текстах 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. позитивною є тенденція до частішого використання складеного сполучника *тоді як* для оформлення часово-зіставних та умовно-зіставних конструкцій на протигагу сполучникові *у той час як*, що є калькою російського *в то время как*: *Частини квітки в однодольних кратні числу три, тоді як у дводольних – кратні числу чотири або п'ять.* Іноді крім сполучника *тоді як* уживають аналітичний сполучник *тимчасом як*: *Простежуємо чітку тенденцію до збільшення цін на свинину, тимчасом як на ринку м'яса птиці не відбуваються значні цінові коливання.*

8. *Сполучники у силу того що, через те що, унаслідок того що.* Сьогодні помітне повернення до активного вживання у різних функціональних стилях української літературної мови причинових сполучників *через те що, унаслідок того що* й под. Вони переважають ненормативне використання калькованого причинового сполучника *у силу того що* (російський *в силу того что*): *Через те що такі словотвірні синоніми є характерною ознакою української мови, їх неможливо уникнути, окрім тих випадків, коли вони мають різні значення.*

9. *Сполучники з тим щоб, для того щоб, для того аби, аби.* Безпідставним, невмотивованим є використання в українських наукових

текстах аналітичного цільового сполучника-кальки з *тим щоб* (російський *с тем чтобы*), замість якого почали вживати аналітичні сполучники для *того щоб*, для *того аби* та складний, раніше кваліфікований як розмовний сполучник *аби*, що засвідчує зміну його функціонального статусу: Для *того щоб* проілюструвати використання запозичених терміноелементів, ми дібрали близько 400 одиниць. З-поміж цих цільових сполучників найуживанішим став сполучник *аби*: *Аби запобігти прикрим випадкам неправильного наголошення слів, радимо прочитати розділ «Наголос у складних випадках»*.

10. Сполучники *перш ніж*, *перед тим як*, *до того як*. Значення активно вживаного в наукових дослідженнях аналітичного часового сполучника *перш ніж*, що вказував на передування дії або стану головної частини дії або станові в підрядній частині, почали передавати за допомогою аналітичних сполучників *перед тим як* та *до того як*: *Перед тим як аналізувати синонімічні ряди в податковій терміносистемі, розглянемо детальніше особливості розвитку цієї терміносистеми в українській мові*.

11. Сполучники з *того часу як*, з *того часу коли*, *від того часу як*, *від того часу коли*, з *тих пір як*, з *тих пір коли* та ін. З-поміж цих аналітичних сполучників, що визначають початкову часову межу дії або стану в головній частині ненормативними для українського вжитку є останні два. Ймовірна причина цього – їхня схожість з російським сполучником *с тех пор как*, замість якого дедалі активніше вживають у різних текстах сполучники *відтоді як*, *відтоді коли*: *Відтоді як було започатковано концепцію оксидативного стресу, постало питання, як організми відповідають на збільшення стаціонарної концентрації*.

ТЕМА 9. ЧАСТКА

Частка – це службова частина мови, яка надає словам чи реченням додаткових відтінків або служить для творення морфологічних форм та нових слів: Ви *все-таки* були праві.

Види часток та їх правопис

Розрізняють словотворчі частки, які, уточнюючи зміст окремих слів, є їх складовими частинами, і формотворчі частки, які вживаються лише в деяких формах слова для вираження граматичних значень (*хай*, *би* тощо).

Словотворчі частки пишуться разом, окремо або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Частки *аби-*, *ані-*, *де-*, *чи-*, *що-*, *як-* у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абищо*, *абияк*, *аніскільки*, *анітрохи*, *анічогісінько*, *аніж*, *дедалі*, *деколи*, *декотрий*, *дещо*, *чималенький*, *чимало*, *щовечора*, *щогодини*, *щоденник*, *щодня*, *щодоби*, *щодуху*, *щонайкращий*, *щоправда*, *щоразу*, *щосили*, *якби*, *якнайшвидше*, *якомога*, *якщо* та ін.

2. Частки *би* (*б*), *то*, *що* в складі сполучників: *щоб*, *якби*, *немовбито*, *нібито*, *абощо*, і частка *же* (*ж*) у складі стверджувальних часток *авжеж*, *атож*.

3. Частка *-ся* (*-сь*) у зворотних дієсловах: *будується*, *наївся* (*наївсь*).

4. Частка *-сь* у складі займенників і прислівників: *котрийсь*, *котрась*, *котресь*, *якийсь*, *якась*, *якесь*; *десь*, *колись*, *хтось*, *щось*.

5. Частка *не*, коли вона виступає в складі будь-якої частини мови (крім дієслова) в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частки не вживається: *невільник*, *негода*, *недуга*, *нежить*, *немовля*, *ненависть*, *неук*, *невгасимий*, *незліченний*, *невпинний*, *невсипуций*, *негайний*, *ненависний*, *ненастанний*, *непохитний*, *нестямний*, *невдовзі*, *невинно*, *невпинно*, *незабаром*, *непорушно*, *несамовито*, *несказанно*.

З дієсловами *не* пишеться завжди окремо, крім тих, що без *не* не вживаються: *неволити*, *незчутися*, *ненавидіти*, *нестямитися*, і тих, яким частка *не* надає нового значення: *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьбити), *нестямитися* (втрачати самовладання). Але залежно від значення дієслова частка *не* може писатися й окремо: *не здужати* (не змогти), *не славити* (не прославляти), *не стямитися* (не встигнути збагнути).

6. Частка *не* в складі префікса *недо-*, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і предметах у неповній мірі: *недобачати*, *недовиконувати*, *недодержати*, *недоїдати*, *недоказувати*, *недолюблювати*, *недооцінювати*, *недоплатити*, *недочувати*, *недовиконаний*, *недодержаний*, *недозрілий*, *недоказаний*, *недооцінений*, *недописаний*, *недорослий*, *недочутий*, *недобиток*, *недоїдок*, *недокрів'я*, *недолік*, *недоліток*, *недорід*, *недостача*, *недосяжність*, *недомена*, *недоторканність*. Якщо частка *не* виступає для заперечення дії, вираженої дієсловом із префіксом *до*, вона пишеться з таким дієсловом окремо: *він недочував*, але: *Він не дочув моїх слів*.

Слід розрізняти за значенням дієслова:

Недобачати (погано бачити) – *не добачати* (не помічати помилок).

Недочувати (погано чути) – *не дочути* (не дослухати до кінця).

Недоїдати (голодувати) – *не доїдати до кінця*.

Недодержати термометр – *не додержати слова*.

Недодивитися за дитиною – *не додивитися фільм*.

7. Частка *не* з іменниками, прикметниками, займенниками та

прислівниками, якщо вони в сполученні з *не* означають одне поняття: *невміння, неволя, неврожай, недоля, неправда, несподіванка, небалакучий, невдалий, невеселий, невчений, недобрый, незбагненний, немалий, неписьменний, несміливий, неабихто, неабиякий; невдогад, невже, невпам'ятку, невтямки, негадано, недалеко, недарма, недурно, нехотя, а також незважаючи на ..., немов, неначе.*

Примітка. Частка *не* пишеться окремо від прикметника, що має при собі як пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою *ні*, а також окремо від прикметника, перед яким стоять *далеко, зовсім, аж ніяк: Ні до чого не здатна людина. Нітрохи не цікава лекція. Далеко не досконалий твір. Зовсім не великі обов'язки. Аж ніяк не приємні спогади.*

8. Частка *не* з дієприкметником, якщо він є означенням до іменника (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *незакінчена праця, нез'ясовані питання, нержавіюча сталь, неспростовані факти.*

9. Частка *ні* з займенниками, якщо вона не відокремлена від дальшого займенника прийменником, і з прислівниками: *ніхто (нікого), нічий (нічий), ніщо (нічого), ніякий (ніякому), ніде й ніде, нізащо, нізвідки, нізвідкіля, ніколи й ніколи, нінащо, ніскільки, нітрохи, ніяк.*

Окремо пишуться:

1. Частка *що* в сполуках *дарма що, тільки що, хіба що, що ж до.*

2. Частка *то* в експресивних сполученнях *що то за, що то, чи то*, які виконують функції підсилювальних часток.

3. Частка *не* зі словом, з яким вона не становить єдиного поняття, а є лише запереченням: *Не доля вирішує – людина творить свою долю. То не глибока річка клекоче, то шумить зелений ліс. Йому бракує не вміння виконати цю роботу, а бажання. Але: Не через небажання, а через невміння він не виконав цієї роботи.*

4. Частка *не* при дієсловах, дієприкметниках, що виступають у функції присудків, при дієслівних формах на *-но, -то* й дієприслівниках: *не може не бачити, не підходячи ближче, не поспішаючи. Ні вітерець не війне, ні хмарка не набіжить. Праця не закінчена. Праці не закінчено. Підлога не вимита. Підлогу не вимито.*

5. Частка *не* з прикметниками у функції присудка, якщо часткою *не* заперечується ознака, виражена даним словом: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття).

Примітка. Якщо між *не* й відповідним прикметником-присудком за змістом речення можливе є (*був, була* тощо), частку *не* слід писати окремо; якщо зв'язка на цьому місці порушує смисл, частку *не* треба писати разом: *Цей будинок не старий* (не є старий); але: *Цей будинок (є) нестарий* (тобто відносно недавно збудований).

6. Частка *не* з дієприкметниками, якщо вони мають при собі

пояснювальні слова: *Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами. Ця робота ще не доведена до кінця. Я відклав ще не дописаний лист.*

7. Частка *не* з числівниками, займенниками та прислівниками займенникового походження, а також при прийменниках і сполучниках: *не три, не п'ятий, не ти, не цей, не інші, не інакше, не так, також не раз.*

8. Частка *не* з підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також при словах, які пишемо через дефіс: *не дуже, не зовсім, не цілком, не від того, не досить, не можна, не треба, розмовляють не по-нашому.*

9. Частка *ні*, вживана для заперечення наявності предмета чи ознаки, зокрема в деяких стійких словосполученнях без дієслова (присудка), що мають характер заперечного звороту: *ні живий ні мертвий, ні кроку далі, ні на макове зерно (зовсім нічого), ні пава ні тава, ні риба ні м'ясо, ні се ні те, ні сюди ні туди, ні так ні сяк.*

10. Частка *ні*, вживана як повторюваний єднальний сполучник із заперечним значенням або як підсилювальна частка: *Він не придатний ні до роботи, ні до розмови. Дитина ще не вміє ні ходити, ні говорити. Ні один не зробив так, як треба.*

11. Частка *ні* в складі займенників, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенників прийменником: *ні в кого, ні до кого, ні з ким, ні до чого, ні за що й ні на що (з різними значеннями), ні на якому.*

Через дефіс пишуться:

1. Частки *бо, но, от, то, таки*, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо, давай-но, тільки-но, так-от, як-от, отакий-то, стільки-то, тим-то, якое-то, важкий-таки, все-таки, дістав-таки, так-таки.*

Примітка 1. Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: *скільки ж то* (написано), *чим би то* (втішити).

Примітка 2. Частка *таки* пишеться окремо від тих слів, яких вона стосується, якщо вона стоїть перед ними: *Він таки забіг до друга.*

2. Компоненти *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* у складі займенників і прислівників: *який-небудь.*

3. Частка *не*, вживана як префікс в іменниках – власних назвах: *не-Європа*, але в загальних – разом: *нелюдина, неістота.*

Формотворчі частки пишуться окремо від інших слів, зокрема:

1. Частки *хай, нехай*, за допомогою яких утворюються форми третьої особи однини й множини наказового способу: *Хай живе мир між народами! Нехай міцніють дружні відносини між країнами!*

2. Частка *би* (*б*), за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова: *зайшов би, пішла б*.

Модальні частки теж пишемо окремо.

1. Частка *же* (*ж*), що відіграє видільну роль у реченні: *Ходи ж зі мною. Він же великий учений*.

2. Частки *то, це*, що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *Нащо то одній людині стільки грошей? Чи це вже й пожартувати не можна?*

ЕЛЕКТРОННЕ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Борисова Марина Вікторівна

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДО ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНИХ РОБІТ
З ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ
СПРЯМУВАННЯМ)»
(ДЛЯ СТУДЕНТІВ УСІХ КУРСІВ ТА НАПРЯМІВ ПІДГОТОВКИ)
ЗА ТЕМОЮ «ГРАМАТИЧНА ПАРАДИГМА ЧАСТИН МОВИ У
ДІЛОВОМУ СПІЛКУВАННІ»
ЧАСТИНА I**

Підписано до випуску 2013 р. Гарнітура Times New.
Умов. друк. арк. Зам. № .

Державний вищий навчальний заклад
«Донецький національний технічний університет»
Автомобільно-дорожній інститут
84646, м. Горлівка, вул. Кірова, 51
E-mail: druknf@rambler.ru

Редакційно-видавничий відділ

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2982 від 21.09.2007 р.